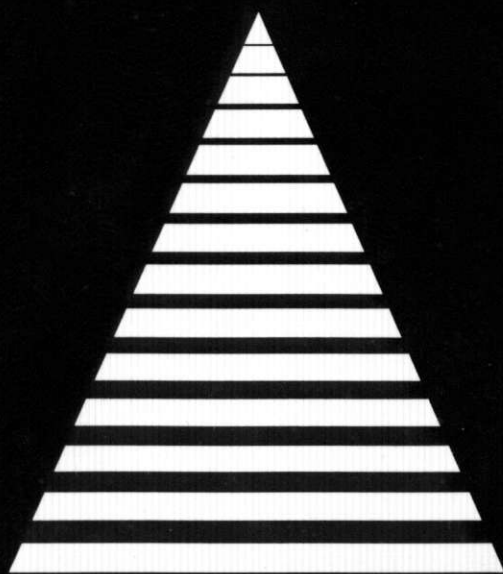
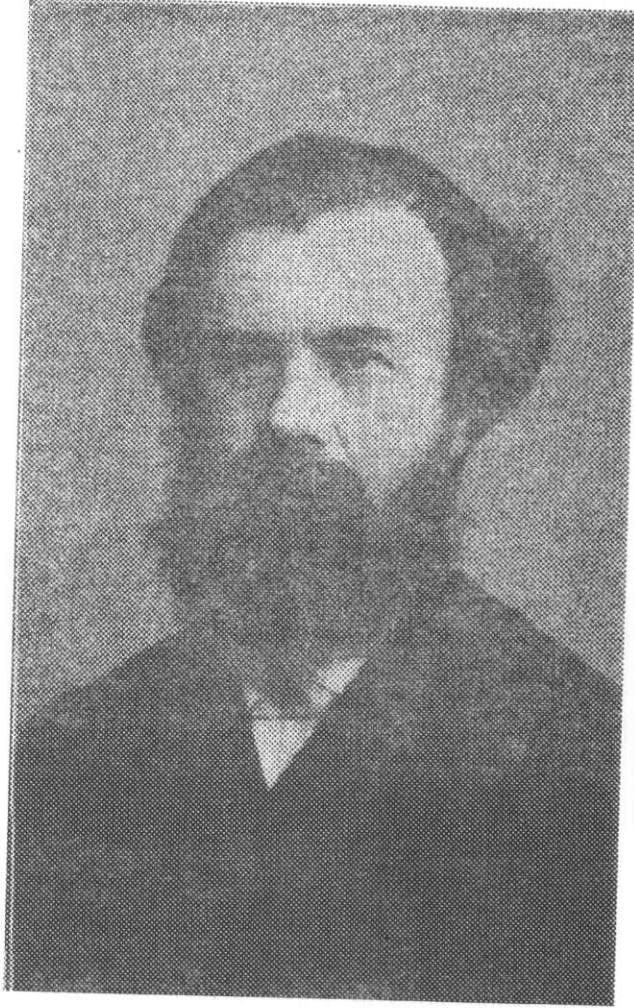

Тарас Андруссяк

В.
D7592a

ШЛЯХ
ДО
СВОБОДИ

М. Д. Романов

Фонд сприяння розвитку української правової думки
та пропаганди державницьких традицій
«ПРАВО ДЛЯ УКРАЇНИ»

ТАРАС АНДРУСЯК

ШЛЯХ ДО СВОБОДИ
(Михайло Драгоманов
про права людини)

Львів
Видавництво «Світ»
1998

ББК 67.1 (4УКР) + 83.3(4УКР)5-8

A-66

Видання здійснено за фінансової підтримки
Міжнародного фонду «Відродження»

Рецензенти:

доктор юридичних наук Копиленко О. Л.
доктор юридичних наук Прозорова Н. С.

Андрусяк Т.

A-66 **Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини).**
— Львів: Світ, 1998 — 192 с.

ISBN 5-7773-0901-1

У монографії досліджуються погляди Михайла Драгоманова на права людини — проблему, надзвичайно актуальну для сучасного суспільства загалом і українського — зокрема. Показані їх місце і роль у всій суспільно-політичній програмі мислителя, а також значення для національного та політичного визволення українського народу. У книзі також вміщено драгоманівський конституційний проект «Вільна Спілка», який передбачав закріплення прав і свобод людини, гарантій їх реалізації та захисту.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться проблемами історії української правової та політичної думки, правами людини.

A 1202000000 - 013 **Замовне**
225-98

ББК67.1(4УКР)+ 83.3(4УКР)5-8

ISBN 5-7773-0901-1

© Андрусяк Т., 1998

ВСТУП
D7592a

ВСТУП

Розвиток української правової думки, попри несприятливі історичні умови, був постійним і неперервним. Характерною ознакою цього процесу є наступність і еволюційність, коли кожен наступний етап розвитку базувався на досягненнях попередніх, збагачуючись і доповнюючись завдяки постійному синтезу української національно-історичної традиції з досягненнями світової правової думки. Проте історія розвитку української правової думки досліджувалась слабо і не має достатньо повного і ґрунтовного висвітлення в історичній та юридичній науці. Збереженню спадковості цього процесу значною мірою сприяла діяльність визначних осіб української історії, зокрема таких, як Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Маркіян Шашкевич, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Леся Українка. Вивчення та творче використання їхньої спадщини у будівництві Української держави є вимогою часу. Особливо це актуально стосовно Михайла Драгоманова, творчість та суспільно-політична діяльність якого припадає на 70-90-ті роки минулого століття, тобто на період, який характеризується становленням і розвитком новітньої української науки, літератури та культури. Саме в цей період були закладені основи, на яких надалі розвивалась українська правова та політична думка. Для Драгоманова характерні творча багатогранність і правовий професіоналізм. Він є одним із творців новітньої української правової науки, повністю підпорядкованої ідеї національного, політичного, економічного та соціального визволення українського народу.

Правові погляди Драгоманова є вираженням професійно-юридичного ставлення до права, держави та політичної організації суспільства¹.

Чільне місце у творчості та суспільно-політичній діяльності Михайла Драгоманова посідає проблема прав та свобод людини. Завдання соціально-політичних перетворень, національного визволення і прогресу людства він тісно пов'язував з розвитком та розширенням прав та свобод людини. У досягненні політичної свободи він вбачав можливість прогресивних змін у суспільстві; можливість розгортання боротьби за власну державність.

Михайло Драгоманов приділяв велику увагу конституційному закріпленню прав і свобод людини, проблемам правосвідомості та законності, розкриттю суті та значення цих правових інститутів. Значне місце у працях мислителя посідає проблема державного устрою, значення та ролі самоврядування у зміцненні

та розширенні прав людини. Характерною для світогляду Михайла Драгоманова є ідея єдності та нерозривності всього комплексу прав та свобод людини: політичних, соціальних, економічних, національних, культурних. Він відстоював необхідність поєднання досягнень усіх напрямів правової та політичної думки розвинутих країн, використання та глибокого аналізу чинного конституційного законодавства зарубіжних держав а також національних, соціальних, психологічних особливостей та історичних традицій українського народу.

У своїй боротьбі з великодержавним російським шовінізмом (як офіційним - самодержавно-чиновницьким, так і неофіційним - революційно-соціалістичним), з імперськими намаганнями Австро-Угорської монархії та польської демократії, з певною частиною українського руху Михайло Драгоманов відстоював і захищав не тільки права та свободи української нації, прагнення українського народу до національного та соціального визволення, створення власної держави, вільного розвитку, а й основні права людини як загальнолюдську цінність.

Творча спадщина мислителя вплинула на подальший розвиток української правової думки, оскільки він як учений, публіцист, етнограф, видавець, політик був виразником усіх тих передових та прогресивних ідей та прагнень, які були характерні для України другої половини XIX ст. Водночас, правові погляди Михайла Драгоманова є органічним продовженням правових ідей Пилипа Орлика, Григорія Сковороди, Кирило-Мефодіївського братства. Так само у Конституції УНР, у документах УГВР знайшла своє втілення низка ідей Михайла Драгоманова.

Не втрачають вони своєї актуальності і в сучасних умовах будівництва демократичної правової Української держави.

РОЗДІЛ І ПРАВ ЗАХИСНИК

1. Спадкоємець вольностей козацьких

І. Франко, розглядаючи суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова, писав: "Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився і виховався, і той час, у якому формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній мірі помосковлена інтелігенція Лівобережної України. Давня козацька традиція тут, ще від початків ХІХ віку зрослася з ліберальними ідеями Західної Європи. Був там і французький республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм із його невірою в суспільний устрій Росії, були й останки козацького автономізму з нехиттю до московського центрizmu"¹. Саме з цього середовища, в якому високо цінувався інтелект, якому органічно була притаманна повага до власного народу, вийшло немало людей, творчість та громадська діяльність яких стала опорою української науки і культури другої половини ХІХ ст.

Михайло Драгоманов народився в дворянській сім'ї, яка походила з козацької старшини. Дід — Яким Драгоманов — був генеральним суддею при гетьманському уряді. Його дружина була донькою військового обозного (другий після гетьмана військовий чин у козацькому війську)². Як людина високоосвічена і культурна Яким Драгоманов велику увагу приділяв освіті своїх дітей. Його сини — Яків та Петро — здобули вищу освіту у Петербурзі: Яків — військову, Петро — юридичну. Пізніше Яків стає членом Товариства об'єднаних слов'ян.

Батько Михайла Драгоманова Петро, отримавши освіту, деякий час працює при військовому міністерстві на посаді "вченого юриста", а 1838 р. повертається на батьківщину, де його обирають земським суддею. Проте його об'єктивність при розгляді справ, прихильне ставлення до представників незаможних верств населення подобалось не всім, і йому довелося залишити свою посаду. Відтоді він більше не перебував на державній чи громадській службі, проте юридичною діяльністю займався до кінця життя.

Мати Михайла Драгоманова — Єлизавета Іванівна, дочка полтавського поміщика Івана Цяцьки, "теж з козацького роду, порідненого з Величками"³.

Родина Драгоманових за своїм майновим станом нічим не відрізнялась від сусідніх поміщиків. Мали своє село, “порядний, досить просторий будинок” і жили “хоч не розкішно, але й не бідно”⁴. Ця обставина є вельми суттєвою, оскільки показує, що ні батьки Михайла Драгоманова, ні він сам не прийшли до своїх поглядів про рівність усіх людей, повагу до людської особистості, пошанування прав та свобод людини через власну бідність і упослідженість серед свого стану, через що з ними ніхто б не рахувався. І у батька, і у сина це було глибоке морально-етичне переконання, яке брало свої витoki в українських національних традиціях козацького демократизму та рівності, і яке не могло бути знівельоване пізнішими впливами. Є всі підстави стверджувати, що родина Драгоманових була однією з тих, на жаль, нечисленних родин, які ніколи не зрікались свого народу, не втрачали органічного зв'язку з історичними та національними традиціями, і творили, хоч невелику кількісно, зате внутрішньо цілісну українську національну еліту, яка не дала перетворитись українському національно-визвольному рухові на рух виключно пригноблених верств населення. Поруч з Михайлом значний внесок у розвиток української культури, зміцнення українського політично-го руху зробила його рідна сестра Ольга, відома українська письменниця Олена Пчілка. Такими ж були і найближчі сусіди та друзі сім'ї Драгоманових, які багато зробили для українського національного відродження: родина Ковалевських (Микола Ковалевський — член Старої Громади, соратник та однодумець Михайла Драгоманова, саме завдяки його подвижницькій праці зі збору коштів стала можливою поява більшості женеvських видань Драгоманова), Чижевських (Павло Чижевський — депутат Державної Думи від Української демократичної партії), Кучинських (Людмила Кучинська — дружина Драгоманова, його незмінний помічник та соратник). Великий вплив у цьому середовищі мали такі люди, як Яків де Бельмен, якому Шевченко присвятив поему “Кавказ”, Репніни, Капністи. Драгоманов згадував: “Я сам, у свій хлоп'ячий вік, у 50-ті роки, надібавсь, напр. на сліди впливу Капністів, — лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих в перший раз здобув і “Сон” і “Кавказ”⁵.

Основи духовного розвитку Михайла Драгоманова заклав батько. Про цей батьківський вплив, його значення для себе Драгоманов писав: “Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні інтереси, і з яким у мене не було морального розладу і боротьби, — явище незвичайне в Росії й тепер, а колись тим більше”⁶.

Характеризуючи погляди свого батька, Драгоманов називав їх “поєднанням християнства з філософією XVIII ст., і якобінства з демократичним цезаризмом” ⁷. Петро Драгоманов був для своїх дітей прикладом служіння людям, готовності до самопожертви, пошани до людини, її прав та гідності, непримиренності до будь-яких порушень і зловживань із боку влади та панівних верств. Сестра Михайла Драгоманова, згадуючи про батька, писала, що “в той час, коли повновладно панувало деспотичне право, коли з кріпаками можна було робити, що хотіти, — у нас ніколи нікого не били, ні з кого не знущались; в ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній “учити” мало собі синонім “бити”, — нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими іншими способами не карали; отже, ми виростали, не бачивши ніяких диких сцен розправи сильного з підвладним, старших родичів із тілом і душею беззахисних дітей; для наставлення на добрий розум було тільки спокійне, лагідне слово... Мама ж ішла слідом за ним” ⁸. Виховуючи в дітях самоповагу, несприйняття будь-якого насильства над собою, батько не тільки ніколи сам не бив і не карав дітей, а й був противником такого методу виховання взагалі. Так, віддаючи Михайла на навчання у повітове училище в Гадячі, він поставив умову, “щоб його ніколи там не били і взагалі ніяк не карали, а коли що трапиться, сказали йому, батькові, — він з сином поговорить і хлопець тоді, з певністю, нічого лихого не робитиме” ⁹. І коли, при закінченні Полтавської гімназії, через конфлікт з інспектором Михайла мали виключити з гімназії за два місяці до закінчення гімназійного курсу, батькові запропонували висікти сина тут таки в гімназії різками, щоб усім учням було відомо про цю кару, з тим щоб ніхто не смів допускати “дерзкого поведіння” супроти свого “начальства”, інакше сина виключать із гімназії без права вступу до будь-якого іншого навчального закладу, то й тут він залишився вірним своїм принципам, сказавши, що хоч йому і дуже важко бачити таку перепону на синовому шляху, — коли хлопець не матиме змоги закінчити гімназії і вчитись далі, — але він, батько, волить прийняти вже таке лихо, ніж висікти сина різками: не бито його малим, тим більше не можливо завдавати йому такої ганьби, коли він став дорослим юнаком ¹⁰. Врешті, завдяки втручання Миколи Пирогова, який на той час був опікуном Київського учбового округу, до якого входила і Полтавська гімназія, Михайла Драгоманова відрахували з гімназії за заявою батька “по домашнім обставинам” ¹¹. Таке звільнення дало змогу здати екстерном гімназійний курс та продовжити навчання в університеті.

Разом із почуттям самоповаги батько виховував у Михайла повагу до людей, незалежно від їхнього походження чи майнового стану, розуміння неприпустимості порушення прав людини, гуманне ставлення до людей, готовність їм допомогти. Як писав пізніше Драгоманов: “Батько мій був дуже звісний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, причому й батько мій сам знімав шапку і мене навчив теж знімати шапку”¹². Вихований у такому дусі, Драгоманов все своє життя рішуче виступав проти зверхнього, зневажливого ставлення до простих людей, що було однією із причин різких конфліктів із галицькими народовцями, які причину злигоднів українського селянства в Галичині вбачали в “лінивстві та п’янстві хлопів”. Навчаючись у гімназії, він, вивчивши напам’ять “Наталку-Полтавку” І. П. Котляревського, із задоволенням читає її перед кріпаками у себе вдома¹³.

З батьківської хати виніс Драгоманов розуміння потреби гуманного ставлення до людей незалежно від їхньої національності, несприйняття будь-якої національної зверхності чи неповаги до якоїсь нації чи народу. Петро Драгоманов був для своїх дітей не тільки прикладом шанобливого ставлення до людей, але й прикладом християнського милосердя й любові до ближнього. Олена Пчілка у своїх спогадах писала: “Велику прихильність й повагу придбав собі наш тато проміж гадяцьким людом особливо під час холери, що заклонулась було в Гадячому в 50-х роках; не будиши медиком, тато ходив у міщанські двори, носячи безпорадним хворим ліки й пораду словом”¹⁴.

Змалку Михайло мав змогу спостерігати і за юридичною діяльністю свого батька, який виступав захисником у справах “різного дрібного люду: як селян (з колишніх козаків), які відпукували собі волю, рекрутів, неправильно взятих в армію, і взагалі всяких пригнічених”¹⁵, надаючи їм юридичну допомогу, виступаючи захисником порушених прав, оскаржуючи незаконні дії чиновників і місцевих поміщиків. Саме юридична, правозахисна діяльність батька, який, незважаючи на неприхильне ставлення влади, часто домагався припинення порушення або поновлення прав своїх клієнтів, стала основою для формування правового світогляду Михайла Драгоманова, його розуміння ролі та значення закону для захисту прав та свобод людини.

Отримане вдома виховання, основи світогляду, закладені батьком, проявляються вже під час навчання в гімназії. “Я був у п’ятому класі, коли почалась агітація про емансипацію селян, яка наповнила всю мою душу”¹⁶, — згадував пізніше Драгоманов. А в листі до батьків від

17.01.1857 р. він писав: “Тепер всі журнали наповнені питаннями про селянство в Австрії, Франції, Росії, крім того — побут негрів тощо. Миргородський повіт згідний на звільнення селян. Що скаже Гадяч? ... Невже дубленолобі поміщики, типу Коробочки, до появи нового Пугачова не зрозуміють важливості справи”¹⁷). Значно пізніше, в одному з донесень австрійської поліції, де характеризувалася політична діяльність Драгоманова, було зазначено, що, “коли від 1857 року розпочалась в Росії агітація за ліквідацію кріпацтва, видавали гімназисти в Полтаві рукописну газету, редактором якої був Драгоманов”¹⁸. Від того часу проблема рівноправності, можливість селянам користуватись основними правами та свободами людини постійно перебуватимуть у полі зору Драгоманова.

Під час навчання в гімназії розширюється інтелектуальний кругозір Драгоманова, зміцнюється переконаність у важливості прав та свобод людини, з'являється розуміння необхідності боротьби за досягнення належного рівня їхнього законодавчого закріплення і гарантування. Помітно вплинув на Драгоманова у цей період викладач історії Полтавської гімназії О. І. Стронін (пізніше репресований російською владою за українофільство). Драгоманов писав про нього у своєму листі до батьків: “Чудесно говорить і читає свій предмет”¹⁹. А вже значно пізніше, у своїх спогадах, він згадував: “Талант Строніна показувався в тому, що він переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи і при тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в період Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію нації і демократію з соціальною справою з кінця XVIII ст. У XVIII ст., перед французькою революцією, Стронін викладав нам політичні теорії Вольтера, Монтеск'є і Руссо, а в XIX, перед 1848 р., — соціальні Оуена, С. Сімона, Фур'є і ін. При цьому курс історії доводився до останнього року, так що ученик, скінчивши його, міг собі орієнтуватись у тому, що кругом нього робилось”²⁰.

Високий рівень викладання у поєднанні з надзвичайною працьовитістю, широкими інтелектуальними інтересами (так, на початку 1857 р. він писав в одному зі своїх листів до батьків: “Я читаю тепер 4 журнали ґрунтовно, а журнали тепер обіймають всю літературну і наукову діяльність країни”²¹) дають змогу Драгоманову вже в гімназії правильно орієнтуватись у політичному житті, правових проблемах, основних тенденціях суспільного розвитку. Прикладом тут може служити його лист до редактора журналу “Атеней”, одного з відомих

представників російського літературно-громадського руху 40-50-х років Є. Ф. Корша, якому Драгоманов, тоді ще 17-річний гімназист (лист написаний 4 травня 1858 р.), писав: “Сучасної історії у Вас зовсім немає. Під цим треба розуміти характеристику сучасних подій в світі політичному і громадянському... Ви повинні були вказати на політику кожної держави, яка походить від її географічного положення й історичних причин. Тоді б нам і на майбутнє і без пояснень були зрозумілі події в Західній Європі. Так, наприклад, наш вік в історії внутрішнього управління держав конституційний. Не знаючи основи і походження конституції Іспанії, Бельгії, Сардинії, (навіть самої) Англії, чи може наша публіка зрозуміти, чому це раптом в Іспанії всі міністри подали у відставку і т.д.”²².

Навчаючись у гімназії, Драгоманов, “щоб зміцнити в собі гуманні і ліберальні ідеї”, посилено вивчає іноземні мови, оскільки переконаний у правильності твердження О. І. Строніна про те, що російський “уряд може, коли захоче, заборонити всю літературу”²³. Це знання мов пізніше дало змогу Драгоманову не тільки знайомитися з останніми досягненнями світової політичної та правової думки, але й висунути проблему боротьби за національне та політичне визволення України, здобуття прав і свобод людини для всіх верств населення у всеєвропейському масштабі.

Водночас, завдяки вже згадуваному вчителю історії, який особисто знав О. І. Герцена, Драгоманов читає “Колокол”, “Полярную звезду”, знайомиться з ідеями Герцена, повага до якого залишилась у Драгоманова на все життя. Це ще більше утверджує його на думці про важливість пошани до людської особистості, прав та свобод людини. Цікавим, з цієї точки зору, видається лист Михайла Драгоманова до молодшого брата Івана, який поступив на державну службу: “Перш за все дивись на всякого, як на людину, на її гідність. Головне ні перед ким не принижуйся і не возвишайся, веди себе рівно. Не думай, що відвідувач для того живе на світі, щоб набивати тобі кипені, а начальник, — щоб ти перед ним повзав. Не ганяйся за грішми. Честь перш за все... Поступаючи користолобовиво, людина робиться звіром, як вовк дивиться на вівцю, щоб її заїсти. У людини перш за все повинна бути готовність до самопожертви, вона повинна життя своє віддати за любов до ближнього і робити добро не тому, що за це їй заплатять, а тому що це її обов’язок”²⁴. Ці слова для Драгоманова були не просто гарними фразами, вони виражали його внутрішню переконаність, якій він не зраджував все своє життя. Повага до людини, нетерпимість до

будь-яких принижень людської гідності стали основою його стосунків із людьми. І вже в гімназії Михайлові Драгоманову довелося переконатися, що така позиція не тільки вимагає високих особистих моральних якостей, а й дуже часто пов'язана з можливими неприємностями, а то й репресіями. Так, заступившись за свого товариша, якому вчитель сказав грубість, він отримав на екзамені незадовільну оцінку і був залишений на другий рік²⁵. Те ж саме сталося перед закінченням гімназії, коли, протестуючи проти грубості інспектора гімназії, він пішов на конфлікт і був відрахований із закладу. Проте, ці події не тільки не примусили його змінити свою позицію, але ще більше утвердили у переконанні її правильності. І, вступивши до Київського університету, він мав уже достатньо усталений погляд на життя, людські взаємини, суспільні та політичні проблеми, а також на права та свободи людини.

2. Розриваючи кайдани

У Київському університеті, до якого Драгоманов вступив 1859р., завдяки прогресивним поглядам попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогова, панувала академічна свобода, близька до європейської. Разом із Михайлом до університету вступило кілька його друзів по Полтавській гімназії. Характеризуючи цей "полтавський гурток", він писав: "Ми знали напам'ять Герцена, Шевченка, — дехто Прудона; ми читали з радістю Костомарова, Щапова, Павлова, що і в історії Росії показували, що були колись часи, коли тут сам народ, а не начальство, робив свою історію. Ми були по своєму республіканці і соціалісти, — по тодішньому київському хлопомане... Сама найгарячіша наша думка була: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися за його коштів"²⁶. Найбільш ефективною, як на той час, діяльністю в цьому напрямі могла бути тільки праця над просвітою народу, тому Драгоманов із товаришами активно включився в рух з організації недільних шкіл, і, як пише Драгоманов, "перша така школа (у Києві на Подолі) була одкрита нашим кружком"²⁷. "Ми, хто зразу, а хто після двох-трьох проб, стали на тому іменно, щоб залишити усяку політичну пропаганду в школах недільних, а вчити дітей грамоті, думати, розуміти природу, — бо розуміти природу може і дитина, а політику тільки той, хто спробує життє в громаді, тобто не раніше 16-17 літ. Ми стали на тому,

що і така (мирна, чисто наукова) школа, буде великою революцією, — бунтом серед неписьменної землі, в котрій усяке дума тільки, як би ускубнути мужика, і ніхто не дума допомогти йому, і іменно через те старались вдержати цю школу, поки мога”²⁸. Однак і в таких школах російський уряд вбачав велику небезпеку для свого панування і в липні 1862 р. заборонив їх. Ця заборона не тільки відірвала Драгоманова від улюбленого заняття, а й ще більше переконала у важливості освіти для народу. Працюючи в недільній школі, а пізніше — у Педагогічній школі, яка повинна була готувати учителів для народних шкіл, а також у комісії з редагування популярних книжок для народу, які мала намір видавати Київська Громада, Драгоманов практично зіткнувся з проблемою національних прав людини. Це, насамперед, право на освіту рідною мовою, право вільно розвивати свою мову, літературу та культуру, чого були позбавлені українці у складі Російської імперії. Драгоманов публікує у “Санкт-Петербурзьких ведомостях” низку статей, у яких відстоює право на викладання українською мовою у школах України, виступає за розвиток української науки і культури.

Важливим моментом у політичному та громадському становленні Драгоманова, утвердженні авторитету та впливу серед студентства і прогресивної громадськості Києва став його виступ на проводах М.І.Пирогова. Російські власті не могли терпіти тих майже конституційних порядків, які запровадив Пирогов у керованому ним учбовому окрузі, і тому навесні 1861 р. він був відправлений у відставку. Педагоги округу, передова інтелігенція вирішили заявити свою солідарність і пошану до великого вченого. У Києві на його честь було влаштовано два бенкети, на одному з них як представник від київського студентства виступив Драгоманов. Його виступ справив сильне враження на всіх присутніх і глибоко схвилював самого М.І.Пирогова. Драгоманов підкреслив, що діяльність Пирогова, основою якої була повна повага до людини, сприяла запровадженню гуманних принципів у навчальний процес, налагодженню гуманних стосунків між педагогами і учнями. Особливо велике значення, на думку Драгоманова, мало запровадження в навчальних закладах поняття законності, розуміння того, що начальник є представником закону, а не свавілля. Завершуючи свій виступ, Драгоманов додав: “В обвинуваченнях, які Вам висувають ті, хто не розуміє Вас, є своя частка правди. Ви справді були надто гуманні. Але можна тільки пожаліти те суспільство, в якому гуманність інколи буває зайвою і спричиняє, поруч з законною свободою, хоча б випадкове свавілля! Хіба слід боятись емансипації селян через те тільки, що

дехто її може неправильно зрозуміти... І все-таки, якщо загалом наша молодь тепер краще, ніж раніше, усвідомила, що поняття свободи нероздільно поєднане з повагою до себе і до інших, то вона усвідомила це саме під впливом морального порядку, встановленого Вами в наших навчальних закладах”²⁹. Цей виступ, як писав Драгоманов, “не тільки викликав широкий резонанс, але і “підштовхнув” в мені інстинкти політичні ... я ... зацікавився соціальною боротьбою останніх часів республіки [Римської. - Т.А.] і появою християнства, а пізніше і релігійною історією стародавнього світу”³⁰.

Важливою подією у політичному житті Драгоманова був і його виступ під час перевезення труни з прахом Шевченка в Україну. У своїй промові “по політичних думках найрадикальнішій з усіх тоді сказаних”, Драгоманов, підкресливши весь тягар, який падає на того, хто виступає захисником інтересів народу, відстоює людські права, сказав: “Що в нас кожен, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець”³¹.

На формування політичного світогляду Драгоманова, на його розуміння національних проблем та ставлення до національних прав людини помітно вплинув польський національно-визвольний рух. І якщо Драгоманов розумів волелюбні прагнення поляків і, навіть, співчував їм як жертвам російського деспотизму ще в часи свого навчання в гімназії, то, навчаючись в університеті, він був вражений відсутністю в них поваги до людини, яка проявлялась у тому, що навіть “студенти поляки б'ють своїх слуг”. Кинулась у вічі Драгоманову й національна нетерпимість поляків стосовно росіян і, особливо, українців³². Саме ця національна нетерпимість та ненависть до українського народу призвела до того, що українські селяни не тільки не підтримали польського повстання 1863 р., а й виступили союзниками російських властей у його ліквідації та придушенні. Не міг підтримати його і Драгоманов, який розумів реакційність польських планів стосовно українських земель та українського народу. Цей урок польського повстання переконав Драгоманова в недопустимості розпалювання національної ворожнечі, необхідності толерантного ставлення до всіх націй. Саме критика національної нетерпимості стосовно сусідніх народів, розуміння безперспективності такої позиції лягли в основу низки пізніших праць Драгоманова, присвячених національним питанням, а також його суперечок із різними українськими політичними діячами.

Уже в студентські роки Драгоманов зайняв чітку позицію, яка полягала в розумінні, що тільки органічне поєднання досягнень інших

народів з українськими національними особливостями та історичними традиціями найбільш повно сприятиме духовному та політичному зростанню нації. Але саме у зв'язку з польським повстанням “сталосся, — як пише Драгоманов, — щось таке, що можливе тільки в Росії. Реакціонери і державні централісти, органом яких стали “Московские ведомости” Каткова, воюючи з поляками, напали і на українців, вбачаючи в їх стремліннях навіть чисто літературних, сепаратизм, і проголосили весь український рух справою польської інтриги. Уряд наказав заборонити друкування українською мовою книг духовних (починаючи від Євангелія), а також популярно-наукових та педагогічних”³³. Драгоманов, не мирячись з таким порушенням свободи слова, запропонував громадівцям, з якими він готував до випуску популярні книжки для народу, перенести їхнє видавництво в Галичину. Проте громадівці на таку пропозицію не погодились і “відповідали, що то би тільки дражнило уряд, котрий тепер тільки на час задержав, а не заборонив українські видання”³⁴. На той час через низку обставин Драгоманов не зміг сам втілити свою пропозицію в життя, проте ідея організувати видавництво української літератури за межами Російської імперії знайшла своє втілення у женеvській “Громаді”.

Уже на початку своєї літературної та наукової діяльності Драгоманову довелось переконатися, “як не звикла публіка в Росії до об'єктивності і до всякого роду складних питань та складних формул”³⁵, і упродовж усієї подальшої діяльності йому доводилось боротися за свободу слова і свободу думки, проти інтелектуальної та національної обмеженості, стереотипів та догматизму. Про цю боротьбу він із гіркою пишав в одному зі своїх листів до “Старої Громади”: “Я завше прожив так, що мене, по меншій мірі, з двох боків ляляли і навіть таке сам собі правило виробив, що якщо-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдячне”³⁶. Так, уже перші історичні праці Драгоманова “Імператор Тіберій”, “Про становище жінки в першому столітті Римської імперії”, а особливо його магістерська дисертація “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”, були піддані критиці як з боку ліберально настроєної частини науковців — за твердження, що монархія була більш прогресивна порівняно з республікою в Римі, так і з боку консерваторів — за акцентування уваги на проблемі рівноправ'я жінок та відкидання усталених поглядів на римську історію.

Усвідомлюючи велике значення громадської думки в боротьбі за права людини і той вплив, який має на громадську думку преса,

Драгоманов, поряд з науковою та викладацькою роботою, починає активно співпрацювати в авторитетному на той час виданні "С.-Петербурзькі вѣдомости", редактором якого був Є. Ф. Корш. У своїх статтях "Земство і місцевий елемент в навчанні", "Про педагогічне значення малоросійської мови" та ін. Драгоманов відстоює право викладання українською мовою у школах України, виступає за розвиток української культури і науки, створення належних умов для розвитку української літератури. Трохи пізніше статті Драгоманова починають з'являтися в журналі "Вестник Европы", у львівській "Правді".

Активно виступаючи в загальноросійських друкованих органах, Драгоманов прагнув не тільки довести до відома широкої громадськості правдиву інформацію про Україну, її мову та культуру, але навіть у тих вузьких межах, які дозволяла російська цензура, вів боротьбу за права та свободи людини. Зокрема, в цей час Драгоманов велику увагу приділяє "українському педагогічному питанню": запровадженню в школі української мови та літератури, української мови викладання; критиці русифікаторської, антипедагогічної шкільної адміністрації Київського учбового округу та міністерства освіти. За ці виступи Драгоманова звинувачують у сепаратизмі й, навіть, у зв'язках з Каракозовим, який стріляв у царя³⁷. Драгоманов потрапляє під постійний нагляд, який не припинявся вже до самого виїзду за кордон. Але загроза можливих репресій не тільки не злякала Драгоманова, а, навпаки, стала поштовхом до глибокого та всебічного вивчення української проблеми, а, водночас, і проблеми прав та свобод людини, привела його до твердої переконаності у нерозривності зв'язку національних, політичних та культурних прав і свобод людини. "З 1865 року я, почитай один, не переставав писати в Росії, що, мовляв, є і мусить бути українська література і школа, що заведена більш усього за мосю ініціативою етнографічна видавнична комісія є тепер єдине в Росії зорганізоване українофільське товариство"³⁸, — писав дещо пізніше Драгоманов в одному зі своїх листів.

Викладаючи загальну історію на історико-філологічному факультеті Київського університету, Драгоманов постійно проводив у своїх лекціях ідею прав людини як одну з основ суспільного прогресу. О. Русов, який був студентом у часи викладацької діяльності Драгоманова, згадував, що, слухаючи "його лекції, ми дивувались тому об'єктивізму і тій твердій логіці, з якими він доводив, що при еволюції у всяких сторонах життя людей, при яких би обставинах, через кого і через що не розширювалися в тій або другій землі права особи на більшу частину

людей того чи другого краю, того чи другого віку, того чи другого народу, — то тим обставинам і тим людям ми повинні дякувати за такий хід історії”³⁹. У своїй лекції на право викладання в університеті “Імператор Тіберій” Драгоманов писав: “Він (Тіберій) говорив, що у вільній державі і слово, і думка повинні бути вільні”⁴⁰, цим самим переконливо показавши, що правління Тіберія, який в історії традиційно вважався прикладом деспотизму і свавілля, було більш законним і гуманним, ніж правління російських самодержців.

Прогресивні погляди Драгоманова, його незалежна наукова та громадянська позиція, які принесли йому заслужений авторитет і повагу серед студентської молоді та інтелігенції, водночас не могли подобатись ні офіційним властям, ні реакційній частині науковців. Виникає ускладнення з магістерськими іспитами, науковим відрядженням за кордон, а після захисту дисертації — із затвердженням на посаді доцента. Однак Драгоманов продовжував свою наукову роботу, боротьбу за українську школу, людські права і свободи, виступаючи проти реакції, обскурантизму, русифікації. Боротьба ця набирала найрізноманітніших форм. Так, висміюючи порядки, які панували на той час у Київському учбовому окрузі, він написав лібрето сатиричної опери “Андріашіада”, музику до якої склав Микола Лисенко. Ця опера була довший час надзвичайно популярною серед української інтелігенції Києва. Як писала в своїх спогадах Софія Ліндфорс, “частенько згадують бувало Громадяни, як лото переслідує влада нашу мову, нашу культуру, та й зажуряться, аж ось Житецький або Русов заспівають котресь соло з “Андріашіади” й усмішка знову вертається на зажурені обличчя наших Громадян”⁴¹.

Одержавши ступінь магістра 1870 р., Драгоманов був обраний Радою університету штатним доцентом, проте це рішення Ради не було затверджене. В результаті Драгоманов, виїхавши за кордон на стажування в університетах Європи, отримав значно менше грошей, ніж звичайно видавалось молодим вченим, яких посилали на стажування⁴².

Перебування за кордоном, яке тривало майже три роки, мало надзвичайно велике значення для світогляду Драгоманова загалом та для його правових поглядів зокрема. Він вивчав досягнення європейської історичної науки, організацію навчання у початкових школах, політичне становище, законодавче регулювання різних суспільних відносин, зокрема прав та свобод людини. Драгоманов розумів, що дуже важко встигнути вивчити все, що його цікавить, проте невпинно працював у різних напрямках. Підкреслюючи всю складність завдання,

яке він перед собою поставив, Драгоманов писав в одному зі своїх листів, вже після повернення до Києва: “Взагалі ж слабка сторона мосі поїздки — це надзвичайна різноманітність предметів, на які я звертав увагу. Втішаю себе тим, що я заклав собі фундаменти для багатьох робіт — але не розрушили би дощі часу ці фундаменти, перш ніж буде збудована споруда”⁴³.

Знайомство з Європою у Драгоманова почалося з Варшави, Познані та Берліна, де він зупинився на вісім місяців. Головним питанням, яке найбільше цікавило у цей період Драгоманова, було порушення національних прав слов'янських народів з боку Німеччини та Росії. Спостереження та висновки цього періоду знайшли своє відображення в роботі “Східна політика Німеччини та обрусіння”, опублікованій у першій половині 1872 р. в журналі “Вестник Европы”. Перебуваючи в Німеччині, Драгоманов був вражений духом національної ненависті та нетерпимості, який панував у тодішній Європі. В листі до свого товариша М. М. Шульженка від 21 січня 1871 р. він писав: “Нас із німцями розділяє риза часу — расова ненависть ... Європа вступила в період такої ненависті ... Німці вже лиють кров і чинять підлості на заході. Повернуться вони і на схід ... Що я тут наглодався газет, журналів, брошур ... а до сих пір доброго слова про нас і про слов'ян взагалі не зустрів”. У цьому ж листі Драгоманов доходить висновку, який пізніше знайде свій розвиток у низці праць з національного питання: “Відношення німецьких вчених до французів і до нас не тільки сумне, тому що стосується нашої шкіри, але і тому, що тепер ще у німців чистої науки політико-моральної нема, бо якщо б вона була, то вказала б їм межі національних прагнень і наслідки зневаги чужих прав і вузького розуміння своїх вигод”⁴⁴. Саме така політико-моральна наука чи не найбільше зацікавлює Драгоманова. Тому з Флоренції він вже писав до О.Ф.Кістяківського: “По деяких пробах думаю, що наука політична зовсім не стоїть тут так низько, як розказують німці”⁴⁵. Таку національну нетерпимість Драгоманов зустрічає не тільки серед представників урядових кіл Німеччини, а й серед опозиції, радикальних та соціалістичних кіл. У вже згаданому листі до М.М.Шульженка Драгоманов пише: “Нас і Гервус не шанує, а Маркс то так не терпить, що і Герцена оголосив шпигуном”⁴⁶. Останнє Драгоманову, який високо цінував талант Герцена і поважав його як борця з російським самодержавством, було особливо неприємним. Скептично ставився Драгоманов і до діяльності І Інтернаціоналу, який, на його думку, “імовірно, не буде протестувати, коли почнуть драти чехів”⁴⁷.

Знайомлячись із робітничим рухом, боротьбою за соціальні права, він часто бував на зборах робітників, де, як пізніше згадував, його вражали три речі: чистота одягу робітників, їхня начитаність і те, що про соціальне питання говорять не найбідніші, а найбагатші (і, звичайно, найбільш освічені) робітники⁴⁸. Ці спостереження ще раз утвердили Драгоманова у переконанні, що освіта, право на навчання є тією основою, на якій одній тільки і може базуватись суспільний прогрес і будь-які позитивні зміни у суспільстві.

Вважаючи головним засобом боротьби за національну свободу, права та свободи людини освіту народу, Драгоманов в цей час головне завдання прогресивної, передової частини українського руху вбачає у просвітницькій та культурній діяльності. В листі до Мелітона Бучинського від 17.01.1872 р. він писав: "Хай ми складемо граматику, словник, видамо твори народної поезії, видамо те, що валяється у рукописах і у Петербурзі, зробимо читальники для народу, хоть і на 1/2 український (хоть би, де не можна і по-великоруські, аби про Україну, от як у Семенова, або у Костомарова), — це буде основа"⁴⁹. Драгоманов був прихильником законних та поступових шляхів досягнення будь-яких прогресивних змін у суспільстві і готовий був використовувати навіть мінімальні можливості сприяння, або хоча б послаблення тиску з боку влади, розширенню прав та свобод людини, просуванню на шляху суспільного прогресу. І тільки абсолютна відсутність можливостей для такої роботи в Росії змусила Драгоманова шукати інших шляхів національного та політичного визволення українського народу. Проте розуміння ролі держави у сфері прав та свобод людини було характерним для правових поглядів Драгоманова на всіх етапах його життєвого шляху.

Перебуваючи за кордоном, Драгоманов багато уваги приділяє і проблемі свободи совісті, відносинам між церквою і державою, а також школою та церквою. Він уважно вивчає зарубіжний досвід організації початкової освіти, боротьбу, яка на той час точилася в Німеччині за усунення конфесійного характеру та релігійного виховання у школах⁵⁰.

Перебуваючи у Відні, Драгоманов познайомився з представниками передової галицької інтелігенції, зокрема з українськими студентами з Галичини, що навчалися у Відні. З ними у нього зав'язались тісні, дружні стосунки, які, щоправда, пізніше розвивались по-різному. Ці знайомства посилили інтерес Драгоманова, який пробудився у нього ще з середини 60-х років, до Галичини, до можливостей, які тут відкривались для розвитку української літератури та культури, тієї ролі, яку могла

б відіграти Галичина у зміцненні та розширенні українського руху. В листі до Мелітона Бучинського Драгоманов писав: “Як будете писати, то не забудьте розказати і про нові галицькі стосунки. По газетах нічого не розберу; які права руським обіцяє міністерство, на що згоджуються поляки і чого вимагають русини самі”⁵¹.

Перебування за кордоном, спостереження за політичним життям, співпраця з пресою, проблеми із затвердженням його доцентства та перспектива, яка відкривалась для політичної діяльності в Галичині, змушують Драгоманова замислитись, як пише він у листі до С.Ф.Кістяківського, над тим, що “можливо, пора почати вести другу лінію”, оскільки подальше перебування на державній службі — це шлях, “на якому, крім втрати часу і особистої гідності, нічого майже відбутися не може”⁵². Тому закономірною була його пропозиція В.Навроцькому: “Підберіть хоть 5-6 співробітників, заведіть строго опозиційну радикальну газету, — тоді я лишу київське професорство — і до Вас у робітники, щоб приложити свою руку до розкидання того гною, що давить наш народ”⁵³. Проте з радикальним українським виданням у Галичині у той час нічого не вийшло, і заклики Драгоманова до галицької преси давати “статті про те, як наш народ обдурено при емансипації селян, як його в Сибір ташуть за те, що штундистами робиться, як йому не стає грошей на податки ... про попів, панів, уряд — та беріть це усе глибше, а не тільки так, що мовляв, усе через Петра I та Катерину II, та що Січі нема”⁵⁴, — так і залишились незреалізованими, аж до появи женецької “Громади”.

Ще перебуваючи у Флоренції, Драгоманов одержав від Сергія Подолінського програму журналу “Вперед”, який планувалося видавати у Цюріху. А вже перебуваючи в Цюріху, Драгоманов ближче познайомився з представниками різних революційних напрямів, зокрема прихильниками П. Лаврова, які згуртувались навколо майбутнього журналу “Вперед”, та Бакуніна, праця якого “Державність і анархія” вийшла друком саме у цей час і користувалась значною популярністю серед російського студентства. Обидва ці напрями були неприйнятні для Драгоманова. Поділяючи увагу Бакуніна до національного питання, Драгоманов не підтримував його ігнорування ролі закону та держави як форми закріплення та гарантії прав людини. Так само, стосовно позиції П. Лаврова, Драгоманову імпонувала повага до знань, пропаганда раціоналізму і позитивізму, характерна для теорії Лаврова. Водночас, повне ігнорування національних проблем, ухил у бік культу великих народів, характерний для німецької соціал-демо-

кратії, який у російській інтерпретації став простою модифікацією історичного російського великодержавного шовінізму та центризму, були для Драгоманова глибоко ворожі. І як пізніше писав він у своїй автобіографії, “та й взагалі я переконався, що всі люб’язності вперевдів до мене пояснюються розрахунком, що при моїй ще тоді не підірваній популярності в Галичині я зможу допомогти їм у перевезенні їх видань в Росію. Цю перевозку я постараюся їм полегшити, а в дальші відносини рішив не пускатись та вести свою працю самостійно”⁵⁵.

Зі значно ґрунтовнішим знанням європейського життя, сучасних йому форм та методів політичної діяльності 1873 р. Драгоманов повертається до Києва.

По дорозі він на деякий час зупиняється у Львові, де входить у тісний контакт з українською інтелігенцією Галичини. Як пізніше згадував сам Драгоманов у “Австро-руських споминах”, у нього виникло багато суперечок з галицькими народовцями щодо прав людини, а саме довкола проблеми свободи совісті та боротьби з клерикалізмом у політиці і літературі та права на освіту, необхідності просвіти для широких народних мас як необхідної умови соціального прогресу⁵⁶. Саме на підставі незалежності наукових досліджень від релігійних догм чи будь-яких ідеологічних впливів, широкого доступу до наукових досліджень та досягнень науки розробив Михайло Драгоманов статут Товариства ім. Шевченка. Але чи не найголовнішою для галицької української інтелігенції Драгоманов вважав роботу серед селян, широке їхнє залучення до громадської діяльності, пробудження національної та політичної свідомості селянства, знання та розуміння ними тих прав і свобод, які надавала австрійська конституція.

У Києві Драгоманов застав значне пожвавлення українського наукового, культурного та політичного руху. Активно діяв незадовго перед тим створений Південно-західний відділ Російського географічного товариства, молодь працювала над підготовкою словника, планувався випуск популярних книжок для народу. Драгоманов одразу активно включився в роботу.

Однак ще перебуваючи за кордоном, Драгоманов доходить висновку про необхідність боротьби не тільки за права культурні, а й за національні, економічні, політичні та соціальні. Про це свідчать і праці, написані мислителем у цей період. Як згадував один з сучасників Драгоманова, “захоплено читали й тогочасні статті М. П. у “Петербуржских Ведомостях” і в “Вестнике Европы” (“Восточная политика Германии”), їх читали, обмірковували, думки Драгоманова ширилися і українське

суспільство уперше починало розуміти питання національної політики. І коли “Стара Громада” далі трималася терену мирної філологічної та культурної праці, навкруги Драгоманова наростав гурток, що поділяв його ясні думки, його пересвідчення, що без політичної боротьби не здобути Україні справжнього визволення”⁵⁷.

Розуміння необхідності поєднання культурницької праці для народу і боротьби за його соціальне та національне визволення стає основою подальшої діяльності Драгоманова. Один із активних членів “Старої Громади” пізніше говорив, що “з другої половини 1873 року, коли повернувся Драгоманов із-за кордону, почав здійснювати в товаристві питання соціального характеру”⁵⁸. Саме у цей період Драгоманов формує відоме кредо: “Радикал, котрий на Україні не признає українства, є недодумавшийся радикал, так само як і українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл”⁵⁹, — яке розвинув більш повно вже пізніше, випускаючи “Громаду”, де він писав: “Нам, українцям, треба ще звернути увагу і на те, що на Україні і уряд, і богатирі не свої, а чужоземні, як і в Галичині, і в Угорській Русі. У нас уряд великоруський, а богатирі часом жиди і поляки, а часом, як хто з нашого народу українського у пани або богатирі пошиться, то й, дивись, зараз же перевернеться або на москаля, або на ляха, по-мужицькому вже слово промовити йому сором. А це вже діло відоме, що чужоземне здирство і гніт безмірно важче, аніж своє, бо вже, звісно, чоловік швидше своєму на користь зробить, аніж чужому”⁶⁰. Проте у цих спробах “злити в одно радикальство й українофільство” Драгоманов був далекий від якоїсь вузькопартійної діяльності. Навіть відстоюючи необхідність політичної роботи, Драгоманов чітко декларує абсолютну повагу до прав людини, змогу кожному максимально використовувати свої здібності для політичної боротьби чи культурної праці, виходячи з власних переконань і власної волі, вважаючи неприпустимим будь-який диктат. Водночас велику увагу Драгоманов приділяє методам політичної боротьби. Так, наявність конституції давала змогу висувати політичні питання, зокрема боротьби за розширення політичних, національних та соціальних прав людини, у Галичині у практичну площину. В “Одкритому листі з України до редакції “Правди”, який був написаний за пропозицією Драгоманова і під яким підписалися провідні діячі українського руху, рішуче засуджувалась орієнтація галицьких народовців на централістські німецькі впливи, підтримку конкордату, конфесійних шкіл, клерикалізацію суспільного життя. Водночас підкреслювалась необхідність боротьби за рівність

прав для всіх національностей, вирішення всіх політичних і соціальних проблем на засадах свободи і народоправства ⁶¹. Особливо велике значення для розвитку українського руху в Галичині мали три листи Драгоманова до редакції львівського журналу "Друг", написані і опубліковані в цьому журналі 1875 та 1876 рр. У цих листах, поряд з проблемами мови, літератури, культури, велику увагу приділено правам та свободам людини, необхідності боротьби за їхню гарантованість для найширших верств населення. Влітку 1875 р. Драгоманов об'їздив значну частину українських земель, що входили на той час до складу Австро-Угорської монархії. Під час зустрічей та дискусій із представниками галицької, буковинської та закарпатської української інтелігенції він вкотре переконувався не тільки у відсутності елементарних людських прав у широких мас населення, попри наявність конституції в країні, але й у позиції певної частини лідерів українського руху в цих регіонах, яка вбачала причину злиденного становища українського населення не у відсутності політичних, національних, соціальних прав і свобод, не у відсутності власної державності, а у "п'янстві і лінивстві хлопів".

Під час своєї поїздки Драгоманов побував на народному вічі, організованому в Галичі, яке переконало його у невмінні галицьких політичних лідерів використовувати навіть ті конституційні свободи, які надавались законом. Як згадував Драгоманов, "урядники віча робили все, мов навмисне, щоб віче як можна менше принесло користі народу. Перш усього вони почали правити найторжественні церковні служби. Грековосточні служби взагалі прораховані більш на монахів, аніж на мирян, та ще наших, холодних країн, де людина мусить більше працювати, ніж по Сіріях та Єгиптах. А вже до таких пригод конституційного життя, як мітинги, ті служби зовсім не підходять. На них іде найменше 1-2 години, після чого люди застаються голодні й потомлені і мало здібні слухати політичних ораторів" ⁶². Ці та інші враження пояснюють інколи надто критичне ставлення Драгоманова до українського духовенства в Галичині.

Побувавши під час своєї поїздки і на Буковині, і на Закарпатті, Драгоманов утвердився у своєму переконанні про необхідність нерозривного поєднання політичних, національних, економічних та соціальних прав людини. Спілкування з представниками різних верств населення в цих регіонах було наочним прикладом того, що будь-яка загальнолюдська ідея чи цінність може набути реального змісту тільки тоді, коли вона має національну форму. Відсутність чітких націо-

нальних орієнтирів негативно впливає не тільки на суспільство, а й на саму людину. Національно байдужу людину Драгоманов називає “атомом” і підкреслює, що велика біда України у тому, що “в Буковині та й в усій нашій країні чимало таких атомів, і живуть вони, сповнюючи те, що велить їм грубий егоїзм або воля начальства. Безспорно, що націоналізм для таких індивідумів, навіть коли він не обходиться без певної долі шовінізму, буде для них ступенем до вищого, до того, що все-таки вони стануть “звірями громадськими”, говорячи словами Арістотеля”⁶³ [тобто, людьми. - Т.А.].

Приділяючи велику увагу Галичині, Драгоманов водночас провадить значну роботу у Києві. Особливо ефективною його діяльність стала після того, як газета “Киевский Телеграф” фактично стала органом “Старої Громади”. Драгоманов публікує в цій газеті низку статей, присвячених захисту прав людини, зокрема свободи слова, права на освіту та ін. Виступає Драгоманов на захист товариства “Просвіта”, яке галицькі москвофільські газети видавали за пропольську інституцію⁶⁴. Ліберально-демократичне спрямування газети, значна увага, яка в ній приділялась українському питанню, спричинили те, що під тиском урядових та шовіністичних сил власник газети відмовився від співпраці з Драгомановим та його однодумцями.

Російським властям не сподобалось і те, що українська справа, навіть у чисто наукових формах, таких як Археологічний конгрес, що відбувся у Києві, діяльність Південно-західного відділення Російського географічного товариства, — набирала дедалі ширшого розмаху. В цей період проведено арешти учасників так званого ходіння в народ. І так само, як польське повстання 1663 р. стало приводом для антиукраїнських репресій та заборони україномовних наукових, науково-популярних та релігійних видань, так масовий революційний рух молоді по всій Росії 1874 р. став приводом до нової хвилі репресій проти українського народу, гонінь та утисків української науки та культури. І, звичайно, одним із перших під цю хвилю потрапив Михайло Драгоманов, авторитет якого на той час був настільки великий, що власті боялись масових студентських виступів із протестами у випадку звільнення його з університету чи якихось інших репресій щодо нього. Тому шеф жандармів Потапов писав 27 серпня 1875 р. київському генерал-губернатору: “По поводу сделанного Министерством Народного Просвещения распоряжения к увольнению от службы доцента университета Св.Владимира Драгоманова за украинофильское направление не соответствующее видам правительства, Государь Император Высочайше повелел соизволить: увольнение

Драгоманова от службы исполнить после предполагаемого в сем году Высочайшего Его Императорского величества проезда через Киев; относительно же оставления Драгоманова на жительство в Киеве, предоставит Вашему Сиятельству выслать его административным порядком, если пребывание его в том крае признано будет вредным”⁶⁵.

В цей час була створена комісія у складі міністра народної освіти, міністра внутрішніх справ, шефа жандармів та таємного радника Юзефовича для розслідування щодо українського руху та вжиття заходів проти нього. Результатом діяльності цієї комісії були рекомендації цілком заборонити ввезення та публікацію українських книжок, користування українською мовою на сцені (на інші мови було перекладено, навіть, слова українських пісень, які виконувались у театрі), а також закрити “Киевский Телеграф” і припинити субсидювання галицької проросійської газети “Слово”. Міністерство освіти дістало розпорядження заборонити викладання у початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити із шкільних бібліотек книжки, написані або українською мовою, або українофілами, замінити вчителів-українофілів на росіян. І, нарешті, комісія пропонувала ліквідувати Київську Громаду і заслати деяких українських діячів, насамперед Драгоманова та Павла Чубинського. Словом, намагання паралізувати український рух ставали більш систематичними та безжальними, ніж заходи, передбачені Валуєвським циркуляром. Олександр II, що відпочивав у німецькому містечку Емс, прийняв усі рекомендації комісії, й 18 травня 1876 р. набув чинності Емський указ⁶⁶.

Одразу ж після проїзду царя через Київ, 7 вересня 1875 р. попечитель Київського учбового округу звільнив Драгоманова з університету*.

* Володимир Міяковський у своїй статті “Звільнення Драгоманова з київського університету” пише: “А 7 вересня Платон Антонович [попечитель Київського учбового округу. - Т.А.] сповістив ген-губернатора, що він уже звільнив Драгоманова від служби. 19 вересня на засіданні ради університету заслухано було розпорядження попечителя і прийнято до виконання”. Проте, ні в “Университетских известиях”, де публікувались протоколи засідань ради університету (див.: “Университетские известия”. К., 1875. N 11. Протоколы заседаний Совета 19 сентября 1875 г. С.1-28), ні в інших джерелах ми не знайшли підтвердження того, що Рада університету хоч якоюсь мірою долучилася до цього звільнення. Так і “Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834-1884) под ред. проф. В. С. Иконникова”. К., 1884, також вказує на те, що Драгоманов “уволен им [попечителем. - Т.А.] от должности доцента” (с.187). Не згадує про раду університету і сам Драгоманов ні в своїх листах того періоду, ні у пізніших спогадах чи автобіографії. На нашу думку, це свідчить про те, що властям було настільки важливо звільнити Драгоманова, зважаючи при цьому на його авторитет у наукових та студентських колах, що зроблено це було в адміністративному порядку, не ризикуючи виносити це питання на ширше обговорення.

У листі до Мелітона Бучинського 25 вересня 1875 р. Драгоманов писав: “Як цар поїхав, мене покликав куратор і сказав, щоб я подав в одставку, що мені тоді кар’єра не закрита (цар велів мене тільки в 3 южні університети не пускати), а як мене уволють по 3-му пункту, то я не можу вже поступати на службу. Я вибрав послідне”⁶⁷. В цьому ж листі Драгоманов зазначав, що наслідком роботи комісії, призначеної царем для розгляду українського руху, стане кінець будь-яким можливостям для роботи на користь Україні: боротьба за права людини, будь-яка прогресивна діяльність може вестися тільки підпільно. Тут же в листі Драгоманов говорить про можливість еміграції для продовження та подальшого розгортання українського визвольного руху. Оскільки серед членів “Старої Громади” думка про створення незалежного українського видання, вільного від обмежень російської цензури, побутувала вже давно, навіть у найсприятливіші для розвитку українського друкованого слова часи, то тепер, коли таких умов не було взагалі, з’явилась не тільки змога, а й практична потреба її реалізувати. А оскільки Драгоманов, ще перебуваючи в науковому відрядженні за кордоном, готовий був приступити до видання українського органу, який би міг висвітлювати питання української мови, культури, політики, навіть відмовившись, при потребі, від викладацької роботи, — то він, за погодженням зі “Старою Громадою”, вирішує їхати за кордон з метою заснування такого видання. І вже на початку 1876 р. він, отримавши паспорт для виїзду за кордон “на полгода по научным занятиям”⁶⁸, виїздить в еміграцію, яка тривала до кінця його життя. Та саме в еміграції його правозахисна діяльність, не обмежена російської цензурою та порядками, розгорнулася на повну силу.

Проблема прав і свобод людини у період перебування Драгоманова у Києві поступово займає все більше і більше місця в громадській діяльності мислителя, звертається він до неї і у своїх наукових працях. Грунтовні фахові студії з античної історії, знайомство з чинним законодавством та рівнем розвитку правової думки у країнах Західної Європи під час майже трирічного наукового відрядження дали змогу Драгоманову не тільки осмислити проблему прав і свобод людини у контексті світової історії, а й зрозуміти тенденції розвитку правової думки Західної Європи стосовно регулювання цього правового інституту, його ролі та значення для розвитку кожної людини, народу, людського суспільства загалом. Починаючи з виступів на захист права викладання українською мовою у початкових класах виключно з педагогічних міркувань, під кінець київського періоду свого життя і творчості

Драгоманов доходить розуміння взаємопов'язаності і взаємозумовленості всіх прав та свобод людини — економічних, політичних, соціальних, національних, культурних — і необхідності боротьби за законодавче закріплення всіх прав, ролі та значення держави в гарантуванні та захисті прав і свобод людини. Саме ці обставини спонукали Драгоманова відмовитись від пропозицій переїзду на викладацьку роботу в якийсь інший університет, який би знаходився поза Україною, й покинути межі Російської імперії.

3. Далеко від батьківщини

Емігруючи за кордон, Драгоманов мав доручення від Київської Громади організувати видання органу, який би репрезентував “вільне українське слово”. Як писав у листі до Драгоманова один із членів Київської Громади: “Вам випала доля особлива: я б жахався такого високого уділу, такого важкого уділу: він би мене роздавив ... Вам Україна повірила душу свою. Я не боюся за Україну: Ви українець (а не малорос!!!), ви найбільш у нас закуштували правди московської, ви зроду не плямили себе тим, щоб одбирати свободу, од малъства боролись ви, добуваючи тієї свободи. Честь вам!”⁶⁹.

Беручись за видання вільного невідцензурного українського органу, Драгоманов прагнув “перш за все дати якнайбільше матеріалу для вивчення України і її народу, його культурних починань і прагнень до свободи і рівності; 2) як цим матеріалом, так і викладом західноєвропейських ліберальних і соціально-демократичних ідей сприяти організації в українських землях у Росії і Австрії політичних гуртків, які б взялись за звільнення народу культурне, політичне і соціальне”⁷⁰.

Отже, правозахисна діяльність, організація практичної боротьби за права людини, теоретичне обґрунтування необхідності та важливості для суспільного розвитку наявності і гарантованості прав та свобод людини, розгляд різних аспектів цієї проблеми становить значну частину суспільно-політичної, публіцистичної та наукової діяльності Михайла Драгоманова у період еміграції.

Сам виїзд за кордон був для Драгоманова вимушеним і, по суті, нічим іншим, як грубим обмеженням його права на вибір місця проживання. Драгоманов, виїжджаючи, сподівався за першої ж змоги повернутись до Києва, розуміючи, що будь-яка діяльність для українського народу, у т.ч. і боротьба за права людини, в еміграції буде значно

утруднена, оскільки поставала проблема з розповсюдженням матеріалу, виданого за кордоном, серед українського народу, не було можливості оперативного реагування на злободенні події. Але тодішня російська дійсність не залишала вибору. Водночас, еміграція дала змогу Драгоманову більше уваги приділити саме політичним та національним аспектам у боротьбі за права людини. М. Грушевський, розглядаючи еміграційний період життя і творчості Драгоманова, підкреслював: “Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя — але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом надзвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла — і не вмере, незважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації і знущання, звернені проти сеї “проскрибованої України”, відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових загальнонаціональних прикмет українського руху. Над українським же життям, в сю тяжку, задушливу, деморалізаційну пору поставила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури — Драгоманова і його гурток, що витягла українство з манівців провінціалізму і опортунізму, на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення... Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українському житті”⁷¹.

Поселившись, як спочатку і планувалось, у Відні, Драгоманов досить швидко переконався, що чинна в Австро-Угорщині конституція не дає змоги для повноцінного функціонування і розвитку української видавничої справи, а також у тому, що австрійські власті жодною мірою не зацікавлені в розгортанні в імперії українського політичного руху, та ще й зорієнтованого на найширші верстви українського населення. Після того, як віденською прокуратурою була заборонена брошура “Правдиве слово” і проти її видавця Остапа Терлецького та власника друкарні, де її було віддруковано, Янкі Ковача було розпочато судовий

процес, Драгоманов вирішив переїхати до Женеви. Проте, ще перебуваючи у Відні, Драгоманов розпочинає свою правозахисну діяльність. Так, саме завдяки Драгоманову широка європейська громадськість була ознайомлена з Емським указом, який він опублікував у своїй брошурі “По вопросу о малорусской литературе”, де підкреслював, що цей указ, який з’явився у часи, коли стільки говориться про визвольну місію Росії стосовно слов’ян, наочно показує справжню суть імперської політики російського самодержавства⁷². Крім цієї брошури, Драгоманов публікує статті на цю ж тему в зарубіжних періодичних виданнях⁷³. Велике значення для захисту української культури, для ознайомлення світової громадськості з жахливим становищем українського народу у складі Російської імперії мала і доповідь, яку Драгоманов підготував на літературний конгрес, що відбувся у Парижі у травні 1878 р. Драгоманов написав її французькою мовою і видав окремою брошурою в Женеві. Потім вона була перекладена німецькою, італійською та сербською мовами, а також того ж року у Львові вийшла українською мовою. Доповідь, яка теж містила текст указу, Драгоманов надіслав президентові літературного конгресу — французькому письменнику Віктору Гюго — з листом, в якому, зокрема, писав: “Справа, яку я захищаю і для якої смію просити Вашої допомоги, є справою волі і демократії”⁷⁴. Доповідь Драгоманова була роздана учасникам конгресу, а визначний російський письменник І.С.Тургенєв, що був віце-президентом конгресу, у своєму виступі коротко передав зміст доповіді. Таким чином, протест Драгоманова проти чергової спроби русифікувати Україну пролунав на всю Європу. Важливість цього виступу Драгоманова полягає, головне, у тому, що він не тільки ознайомив світову громадськість із цим “нечуваним і неймовірним” для цивілізованих держав актом, але й науково довів, що українська мова, література, історія є оригінальними, самобутніми і самостійними. Слід зазначити, що офіційно ні Емський указ, ні попередній Валувський циркуляр в Росії не були опубліковані, нема їх і у “Своде законов Российской империи”.

Драгоманов не обмежився літературними та мовними проблемами: долаючи інформаційну блокаду, встановлену імперськими чинниками стосовно України, її історії та народу, він починає систематичне ознайомлення європейської громадськості та наукових кіл із правдивою, несфальсифікованою інформацією. У своїх працях з українських проблем Драгоманов постійно підкреслював, що “історія України характеризується змаганням до інституцій республіканських і демо-

кратичних. Але, приймаючи удар за ударом, вона все назад паде під панування чужих монархій і аристократій”⁷⁵. Аналогічні звернення Драгоманов надіслав російським письменникам у день відкриття пам'ятника О. С. Пушкіну⁷⁶ та, спільно з М. Павликом, — літературному конгресові, що відбувався у Відні 1881 р.⁷⁷.

Особливе значення для правозахисної діяльності Драгоманова мало видання “Громади”, яке розпочалось 1878 р. Всього було видано 5 томів; крім того, під однойменною назвою, спільно з М. Павликом та С. Подолинським, була спроба налагодити видання періодичного журналу, та через фінансові труднощі вийшло тільки два номери. Поруч із цими виданнями Драгоманов написав низку праць іноземними мовами з проблем, які стосувались як українських, так і загальноросійських або загальнослов'янських справ і мали великий вплив не тільки на формування і розвиток українського руху, а й на інші слов'янські народи. Провідними темами праць Драгоманова цього періоду є пропаганда ідей політичного федералізму та самоуправління народів як головного знаряддя в боротьбі з самодержавством та централізмом великих імперій, між якими була розділена Україна, а також боротьба за права та свободи людини як необхідної умови соціального та політичного розвитку суспільства. Водночас, одним із головних напрямів діяльності Драгоманова стає правозахисна діяльність, боротьба з порушенням людських прав, оскільки, на думку мислителя, умови еміграції не давали змоги для безпосередньої боротьби з існуючим порядком та й, крім того, досягнення прогресивних змін “можливе лише при певній послідовності і при високому розвитку мас; а тому може бути досягнуто більше засобами розумової пропаганди, ніж кривавими повстаннями”⁷⁸. Проте навіть мирна пропаганда зустрічала активний спротив не тільки в Російській імперії, а й у конституційній Австро-Угорщині. Прикладом цього служить львівський процес Франка-Павлика-Терлецького 1877-1878 рр., що був, за словами М. Грушевського, “подвійно тяжким епізодом для Драгоманова”⁷⁹, оскільки вся реакційна преса звинувачувала його в антиурядовій, підпільній діяльності. У своєму листі до російського літературознавця О. М. Пипіна Драгоманов писав наприкінці квітня 1877 р.: “От наприклад, що наплели петерб. газети з приводу Львівського процесу! Австр. поліція набрехала і напутала, галицька прокуратура прибавила, суд теж, польська і русинсько-дяківська преса теж. Та ні, ліберальна петербурська “Неделя” ухитрилась ще й “Слово” галицьке перебрехати! І вийшов Даль — Лаврову, Драгоманов — тасмному товариству, а

бідняга Ястремський, якого я, бачучи його сповнений відчаю побут в Женеві, спровадив вчитися в політехнікум Львівський, — в один час вийшов “посланцем” і з Харкова і з Женеви!!! Мені це все дрібниці, — та виконання моєї мрії влаштувати бібліотеки в Гал. і Угорщині і проїхати ще один-два рази Угорську Русь — зустріло сильну перепону. Доведеться познайомитись з австр. кутузками, — що я і надіюсь виконати. А все-таки живий бути не хочу, — а бібліотеки в руській Австрії позавожу. А брехати — хай австрійські і російські газети брешуть”⁽⁸⁰⁾. Проти наміру Драгоманова приїхати для участі у Львівському процесі рішуче запротестували його учасники, і він прислав тільки своє письмове спростування обвинувального акту. Однак суд відмовився зачитати його під час процесу, а також долучити до актів справи. Та попри всю безпідставність та бездоказовість звинувачень, підсудні були визнані винними і їм було призначено хоч невеликі, але покарання, через що Терлецький втратив роботу, а Франко і Павлик були позбавлені змоги продовжувати свої студії у Львівському університеті. Більше того, всі учасники львівського процесу не тільки не знайшли підтримки з боку лідерів українського руху в Галичині, а й відчули на собі відверто вороже ставлення. Як згадував пізніше Іван Франко, “найгірше боліло нас то, що вся руська суспільність, з виємком купки молодіжи, уникала нас як зачумлених. Ми опинилися в положенню банітів, викинутих із суспільности”⁽⁸¹⁾. В цей час тільки моральна, а інколи і матеріальна, підтримка Драгоманова допомогла Франкові, Павликові та Терлецькому вистояти у тих складних умовах, остаточно утвердитись у переконанні необхідності боротьби за гарантованість прав та свобод, декларованих конституцією, за досягнення політичної свободи, національної та соціальної рівності.

Слід підкреслити, що австрійські власті одразу зрозуміли всю небезпеку для імперії програми пробудження національної самосвідомості українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття, запропонованої Драгомановим і підтриманої його прихильниками в Галичині. Ця програма, яка виключала будь-яку терористичну чи протизаконну діяльність, могла мати надзвичайно ефективні наслідки в аспекті розгортання та поширення українського політичного руху на всіх українських землях, що входили до складу Австрійської імперії. Тому, по суті, львівський процес над прихильниками Драгоманова був не антисоціалістичним, а антиукраїнським. Цим процесом владі вдалося призупинити піднесення українського політичного руху в Галичині, не допустити його поширення на Закарпатті та Буковині.

Увесь період перебування Драгоманова в еміграції, та навіть після його смерті, його ім'я не зникає з поліцейських та судових документів в Австрії, і практично всі видання, здійснені Драгомановим у Женеві, були заборонені до розповсюдження в межах імперії⁸².

Значну увагу Драгоманов приділяє і загальноросійським проблемам, зокрема досягненню політичної свободи. Сербсько-болгарський рух і потім війна з Туреччиною, звичайно, були доброю нагодою для пропаганди ліберальних ідей російською мовою. Пізніше Драгоманов згадував: "Я спробував викладати їх в Росії і післав з Женеві на початку р.1876 в петербурзьку газету "Молва" статтю "Чистое дело требует чистых средств" [підкреслено М. Д.], в якій пробував висловитись за те, що тільки вільна Росія може звільнити балканських Слов'ян"⁸³. За публікацію цієї статті часопис було закрито на вісім місяців. Тоді Драгоманов пише праці, які вийшли друком у Женеві, це: "Турки внутрішні і зовнішні", "Внутрішнє рабство і війна за визволення", "До чого довоювались?". Остання була видана нелегальною друкарнею і в Петербурзі під назвою "Результати останньої війни" та прийнята за кордоном як прокламація Виконавчого комітету російської соціал-революційної партії, а Драгоманова російські офіційні видання зарахували в нігілісти і терористи, хоча в двох перших названих брошурах Драгоманов виклав мінімум політичних реформ, які необхідно здійснити в Росії, щоб вона стала європейською цивілізованою країною, підкресливши, що тільки "політична свобода: всенародне, земське представництво, з контролем над діями виконавчої влади, з недоторканою свободою особи, слова, зборів, товариства — і може забезпечити хоч яке небудь узгодження діяльності уряду з національними інтересами та громадською думкою"⁸⁴.

У своїй роботі "До чого довоювались?", звернений, головню, до офіцерів російської армії, Драгоманов висловлює думку, що основною силою, яка б могла виступити в Росії з вимогою політичних реформ, є армія. Нинішні офіцери, вважає він, повинні продовжити справу декабристів, адже тепер "більше надій на успіх, ніж в 1815-1825 рр. Тепер будуть діяти не тільки дворяни, не тільки офіцери"⁸⁵. В названих роботах Драгоманов виступає не тільки з вимогами політичних реформ у Російській імперії, а й рішуче протестує проти існуючих у російській армії порядків — рукоприкладства, самодурства, казнокрадства, неповаги до людської гідності, прав та свобод людини. Рішуче критикує Драгоманов і позицію російської преси, яка на повідомлення про биття російськими офіцерами болгарських добровольців пише: "Такої уж

мы народ: зубы побьем, а все-таки освободим”. “Від чого звільнимо? — гнівно запитував Драгоманов у своїх публіцистичних виступах, — від безмірного мордобиття, прив’язування до стовпів на сонці, відбивання вух нагайками, “всипання” 400 палок, чому дійсно безстаново підпадали і солдати, і селяни, і студент університету, і вчитель гімназії від призначених і самозваних командирів”. “В останні місяці, — продовжує далі Драгоманов, — на тихому Дунаї, на Саві, Мораві йшов такий мордобій, про який вже навіть у нас, у внутрішніх губерніях, мало було чути в останні роки. Грубостям же і жорстокостям підпадали і серби і болгари, під видом привчання до військового мистецтва. Наші бурбони ніяк не могли зрозуміти, що серба дійсно треба вчити воєнному мистецтву, але немає необхідності привчати до рабського і церемонного відношення до офіцера, особливо на вулиці, в кафані, словом поза службою, і почали вчити сербів і болгарів не стільки справі, скільки “знати начальство”. Не тільки армійські бурбони, але й звикші до російських порядків журналісти ... не догадалися або не знали, що у серба чи навіть болгарина і під гнітом зовсім нескладного і притому чужого турецького іґа збереглося набагато більше стільки ж свідомого, скільки і органічного ... почуття особистої недоторканості, ніж у нас, після стількох віків підпорядкування с в о є м у [розрядка М.Д.] деспотизмові, кріпацькому праву, табелю про ранги, що навіть в Турції, завдяки її могаметансько-релігійному ладові і первісним формам її деспотизму, незрівнянно більше звичок рівності і безстановості, ніж у нас”⁸⁶. Один із активних діячів Старої Громади писав у своєму листі до Драгоманова, що “Турки внутрішні і зовнішні” в питанні боротьби за політичну свободу, безумовно, становитимуть епоху”⁸⁷.

Активна публіцистична діяльність сприяє зростанню авторитету Драгоманова серед прогресивних та революційних груп як у Женеві, так і по всій Європі. З часом він фактично очолює той напрям у середовищі емігрантів-вихідців із Росії, який в основу своєї діяльності поклав боротьбу за права і свободи людини, за рівноправність усіх націй і народів, за конституцію як основу правової держави. Задля справедливості слід зазначити, що прихильників цього напрямку, попри авторитет Драгоманова, було в ті, та й у пізніші, часи дуже небагато, особливо серед сусідніх українцям народів. Пізніше Драгоманов згадував: “Як приїхав я в Женеву, то зблизивсь із тутешніми анархістами (старої школи, прудонівської, а не теперішньої Мосто-Крапоткінської дурне-мазурсько-провокаторської), котрі себе заявляли європейцями і федералістами. Вони були недовольні народничеством “Землі і Волі” і

якобінством “Народної Волі”. От ми і задумали де з ким утворити западническо-федеральний підкоп під “самобытничество” і “обрушение” господствующего в 1879-1881 кружка в р.с.рев.; за базис рішили взяти Румунію (Раллі) з Басарабією і Галичину (Павлик) з Україною”⁸⁸. Проте, широкої підтримки федералістичні та конституційні погляди Драгоманова у середовищі російської еміграції не знайшли. Його виступи проти централізму, проти нехтування національними правами поневолених народів сприймалися російськими революціонерами відверто вороже. “Я дійсно поступово дедалі більше ставав противником російських революціонерів, — писав Драгоманов у своїй автобіографії 1889 р. — Окрім їх великоросійського централізму, антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіявелізму способів (типу фальшивих маніфестів Я. Стефановича й інш. замахів на обкрадення банків, скарбниць і пошт з вбивством сторожів) мене розділяло з ними і піднесення політичного вбивства, або, як вони говорили, “терору”, в принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей терор, тільки як на закономірний, хоч і патологічний, наслідок терору самого уряду. Проти всього цього я повставав в брошурах, починаючи з “Листка “Громади” в 1878 р., в яким я розібрав першу терористичну прокламацію “Смерть за смерть”, а потім в брошурі “Терроризм и свобода” (1880) ... Я певний, що мені доведеться зламати ще не одного списа з російським якобінством, як і з російським царизмом”⁸⁹.

Як показує історичний досвід, боротьба Драгоманова проти негативних тенденцій в революційних рухах різних слов'янських народів дала безперечні позитивні наслідки, які проявились у відході значної частини революційних партій і напрямів від тактики терору, ігнорування загальнолюдських цінностей. Переконання Драгоманова у тому, що від засобу боротьби залежить ціль і наслідок боротьби, що не ціль виправдовує засоби, а засіб кладе печать на ціль, врешті-решт було сприйнято всіма прогресивними політичними силами, які боролись за права і свободи людини.

Велике значення у поширенні передових прогресивних ідей в Російській імперії відіграла газета “Вольное слово”, в якій активно співпрацював, а потім був редактором, Михайло Драгоманов. У цьому виданні було опубліковано таку фундаментальну працю мислителя, як “Історична Польща і великоросійська демократія”, інші його дослідження з проблем децентралізації, самоврядування, прав та свобод людини. Робота в газеті дала змогу Драгоманову фактично згуртувати та очолити загальноросійську боротьбу за політичну свободу та ліберальні

реформи. Понадпартійний вплив Драгоманова відкрив можливість скоординувати, певною мірою, діяльність різних партій, груп та напрямів, від ліберальних до революційних, у діяльності з політичного реформування Російської імперії. Саме "Вольное Слово" стало тим органом, в якому не тільки висловлювались політичні позиції різних партій та напрямів, а й безпосередньо пропагувалися політична свобода і самоврядування. Крім того, в газеті значна увага приділялась соціальним питанням, вивченню та узагальненню досвіду зарубіжних країн щодо розв'язання та вирішення різноманітних соціальних проблем. У політичній програмі, опублікованій у першому номері газети, поруч із вимогами розвитку земського самоврядування та децентралізації підкреслено велике значення прав та свобод для народу, необхідність їхнього надання та гарантованості⁹⁰. Праця у названій газеті послужила приводом до того, що Драгоманов отримав кілька політико-соціальних програм з проханням їхнього узагальнення та доповнення. Наслідком цієї роботи стала книжка, що вийшла друком у Женеві 1884 р. і яка, по суті, вперше в Російській імперії містила ґрунтовний перелік основних прав і свобод, які є необхідною умовою суспільного розвитку країни⁹¹. Через об'єктивні історичні обставини заснування політичного товариства "Вільна Спілка" практично не вплинуло на розвиток суспільних відносин у тодішній Російській імперії. Тому вже через два роки Драгоманов писав у листі до Старої Громади: "Для молоді В. Сп. може мати тільки літературну цінну, як напр. катехизм державного права, або що. З цього ж боку я позволю собі думати, поки мені не докажуть противного, — В. Сп. по меншій мірі може застановити думку на деяких речах, котрі треба тепер знати і розуміти всякому майбутньому діячеві, — а окрім того нашому молодому чоловікові дає перестороги проти формул, котрі дуже ходять по російській молоді: проти народо-вольства, народництва, наївного українофільства і т.ін."⁹². "Вільна Спілка" Драгоманова була чи не найбільш досконалим конституційним проектом демократичних, еволюційних перетворень Російської імперії серед написаних у другій половині XIX ст., дарма, що писалась вона як статут політичного товариства. Власне це і дало підставу російським кадетам зараховувати Драгоманова до засновників своєї партії⁹³, хоч для Драгоманова федералізація та децентралізація Російської імперії була тільки першим етапом до здобуття українським народом повної політичної та національної незалежності.

Найголовнішим доробком Драгоманова у часи перебування в Женеві був випуск "Громади", бо саме в цьому виданні "висказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політико-соціально-культурна

програма українська — без цензури, перед усім світом, європейським і російським, — і в мене, — пише в своєму листі до “Старої Громади” Драгоманов, — єсть докази і рецензії печаті (переклади: сербські, польські, італійські, англійські, французькі, іспанські) і листи, з котрих видно, що світ таки хоч трохи та запримітив Україну через ті публікації. Єсть у мене листи з різних кутків Росії, в котрих говориться, що коли вся жива молодіж українська не пірнула в море “народовольське”, то тільки дякуючи цим публікаціям”⁹⁴.

“Громада” була не тільки вільним українським словом, вона була і тією трибуною, з якої Драгоманов підносив свій могутній голос проти конкретних порушень прав та свобод людини, вже не у теоретичному, а в інформаційно-практичному аспекті, вказуючи конкретні адреси, конкретних винуватців порушення тих чи інших прав людини. У другому номері збірника, розглядаючи повідомлення з України, він пише з приводу порушень прав селян при поділі землі, що навіть “якби знайшовся який член [комісії з розмежування. - Т.А.], котрий би обставив за бідних хліборобів, то його б звалити нічого не стоїло панам: уряд би за нього не заступився, навіть про нього б не почув широкий світ, бо газет і сходок, де б можна було говорити про діла красві, у нас нема”⁹⁵. Тільки відсутність належного зв'язку Драгоманова з Україною, що ускладнювало оперативне надходження інформації, а також нерозуміння значною частиною членів “Старої Громади” важливості такої інформації у боротьбі і за права людини, і за українську справу не дали змоги Драгоманову налагодити регулярний і систематичний випуск “Громади”. Про труднощі, з якими йому доводилось стикатись під час роботи у Женеві, Драгоманов писав в одному з листів до “Старої Громади”: “Не раз мені отут приходилось так, що я завидував тим, кого повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взяткою на себе працю [розрядка М. Д.] піти на шибеницю, я б пішов на ню з дорогою душею”⁹⁶.

“Стара Громада”, більшість членів якої в 80-х роках переходять на культурницькі позиції, не тільки не сприяла широкому розгортанню видання “Громади”, а й 1886 р. взагалі відмовляється від подальшого фінансування діяльності Драгоманова, побоюючись, що в умовах реакційного режиму Олександра III активна політична боротьба Драгоманова може викликати протиукраїнські репресії. І хоча Драгоманов застерігав, що, “коли в теперішню глупу ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок”⁹⁷, лідери українського руху на Наддніпрянській Україні

залишили ці застереження поза увагою. Події ж початку ХХ ст. наочно показали правоту драгомановського застереження.

Позбавлений тісних зв'язків із українськими землями в Російській імперії, Драгоманов головну увагу своєї суспільно-політичної діяльності зосереджує на Галичині. Після його відомих листів до журналу "Друг" тут у нього з'являється ряд послідовників та прихильників, зокрема М. Павлик, І. Франко та ін. Драгоманов критикує галицьких народовців за їхню позицію в низці процесів проти соціалістів, а також їхню позицію щодо москвофілів, яких вони, на підставі орієнтації останніх на російську культуру, звинувачували у нелояльності до австрійської влади. Драгоманов писав: "Переміщуючи область політики і літератури гал. українофіли не тільки ідуть проти п р а в ч о л о в і к а [розрядка М.Д.], а підпирають постійне вступання уряду (віденського і польського) в чисто домові справи Русинів"⁹⁸.

Загалом проблему прав людини Драгоманов постійно порушує як у листах до галицьких кореспондентів, так і у статтях та брошурах, написаних і виданих у Галичині. Повз увагу мислителя не проходить жоден значний факт порушення тих чи інших людських прав та свобод з боку влади. Більше того, він намагається доступними йому засобами друкованого слова боротися з цими порушеннями, вимагає цього від своїх однодумців. Так, у листі до Франка з приводу судового переслідування селян з Дрогобиччини за антиклерикальні виступи він пише: "Дуже жалко, що ні одкого з Галичини не маю звістки про дрогобицьких "богохульців". Мені щось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тільки радикальніше, на цьому не стане, а діло піде далі. Тільки як же буде держати себе "народолюбива" інтелігенція до цього руху? Так, як "Н. Пролом" та "Діло"? Мені здається, що навіть суд не мав право обвинувачувати людей за таке "богохульство" і що увесь процес можливий тільки в Галичині з усієї Зап. Європи. Невже навіть між Вашими "молодими" не знайдеться нікого, щоб оступивсь за засуджених в віденських газетах? До якого ще сорому ми доживемо з такою "інтелігенцією"?"⁹⁹.

Для ширшої пропаганди передових ідей, підвищення культурного та політичного рівня народу Драгоманов завжди прагнув створити в Галичині незалежний орган, який би стояв на демократичних засадах і міг бути, за необхідності, трибуною для боротьби за права та свободи людини. Таким органом став суспільно-політичний журнал "Народ", який згодом — після створення М. Павликом та І. Франком у жовтні 1890 р. під ідейно-теоретичним керівництвом Драгоманова

Русько-української радикальної партії, — по суті, “першої модерної української політичної партії”¹⁰⁰ — стає органом цієї партії. Переїхавши до Софії і почавши викладацьку діяльність у Вищому училищі, згодом — Софійському університеті, Драгоманов починає регулярно матеріально підтримувати розпочату Франком “Літературно-наукову бібліотеку” та завдяки йому створену газету для селянства “Хлібороб”. У цих виданнях було опубліковано низку праць Драгоманова, зокрема: “Чудацькі думки про українську національну справу”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, які мають фундаментальне значення як для розуміння поглядів Драгоманова на права та свободи людини, так і для подальшого розвитку української правової та політичної думки.

Прикладом поваги до національних почуттів представників інших народів, його впевненості, що при створенні належних умов кожен народ може посісти належне місце серед розвинутих народів світу, є позиція Драгоманова у період перебування у Софії. Він не тільки рішуче відмовився від пропозиції зайняти посаду ректора Вищої школи, вважаючи, що ректором повинен бути болгарин, а й з перших днів свого перебування на болгарській землі записав у своєму щоденнику: “Не хочу вмішуватись у внутрішню політику Болгарії, а думаю служити останній виключно науковою працею”¹⁰¹. І треба сказати, що за увесь час перебування в Болгарії він чітко дотримувався цієї позиції — масимально сприяючи розвитку болгарської науки, вищої школи¹⁰² і, водночас, спрямовуючи свою суспільно-політичну діяльність виключно на справу та інтереси українського народу.

Драгоманов за свій більш як 30-річний період активної наукової, громадської, літературної та суспільно-політичної діяльності заклав в Україні основи для розвитку цілої низки наук, політичних напрямів та громадських інституцій, таких, зокрема, як вільна преса. Але Драгоманову належить також першість і в такому для України упродовж тривалих історичних періодів надзвичайно актуальному виді суспільно-політичної діяльності, як правозахисний рух. Інколи тільки цей правозахисний рух не давав світовій громадськості забути про Україну, стояв на захисті політичних та національних, соціальних та культурних прав українського народу. Так було в 70-80-х роках XIX ст., так було і в 70-80-х роках XX ст. І, можливо, сила цього руху була і в тому, що біля його витоків стояли такі титани думки, як Михайло Драгоманов.

Проблема прав та свобод людини посідає у суспільно-політичній діяльності Драгоманова у період еміграції одне з чільних місць. Він не тільки виступає з викриттям фактів порушення прав людини в Росій-

ській чи Австро-Угорській імперії, а й спрямовує всі зусилля на те, щоб переконати прогресивно настроєні сили обидвох імперій незалежно від їхньої національності чи політичної орієнтації, що головним завданням є законодавче закріплення, захищеність та гарантованість прав і свобод людини. Тільки за їхньої наявності можливий розвиток усього суспільства і кожного його члена зокрема. При цьому Драгоманов переконливо доводив, що тільки наявність всього комплексу прав і свобод — політичних, національних, економічних, соціальних, культурних — дає підставу говорити про свободу людини. За відсутності якоїсь групи прав та свобод можна стверджувати про відсутність прав і свобод людини взагалі. В цей період Драгоманов розробляє свій конституційний проект “Вольный Союз” — “Вільна Спілка”, який на довгі роки залишався за рівнем своєї теоретичної розробки та практичної спрямованості найкращим конституційним проектом у межах всієї Російської імперії¹⁰³. Теоретична розробка проблеми прав людини, постійна увага до цієї проблеми у суспільно-політичній діяльності Драгоманова дали поштовх подальшому розвитку української правової думки та політичної практики, для яких були характерними повага до людської особистості, її прав та свобод, демократизм і гуманізм.

РОЗДІЛ II МИСЛИТЕЛЬ

1. Пошук шляхів до свободи

Проблеми прав людини та їхнього місця у системі правових поглядів Драгоманова слід розглядати не лише в історичному контексті другої половини XIX ст., а й з позицій сучасного рівня розвитку правового регулювання відносин, які виникають у сфері прав та свобод людини.

За основу у такому аналізі слугуватимуть чинні міжнародно-правові акти, зокрема Хартія прав людини, яка включає Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Драгоманов чітко усвідомлював, що суспільний прогрес — це поступальний розвиток суспільства. Він повністю поділяв гегелівську думку про те, що історія — не просто сума змін, а прогрес в усвідомленні свободи, в якому старе є фундаментом для нового. Саме гегелівське розуміння того, що “всесвітня історія є прогрес в усвідомленні свободи, — прогрес, який ми повинні пізнати в його необхідності”¹, — характерне не тільки для Драгоманова-історика, а й для Драгоманова як теоретика права. І оскільки прогрес пізнання і практики — процес безконачний, то і права людини, і свободи особи не можуть бути визначені як щось незмінне. Вони постійно вдосконалюються і розвиваються відповідно до рівня пізнання і практичної діяльності людини². Проте суть цього інституту залишається незмінною, як незмінною є сама природа людини.

Права людини, які, за своїм змістом, є тими ж правами особи і правами громадянина, — це складне і багатогранне явище, і виробити таке їхнє юридичне визначення, яке б адекватно виражало їхню суть, — завдання нелегке. Тому, не вдаючись у теоретичний аналіз цього правового інституту, видається можливим вважати Міжнародну хартію прав людини узагальненим вираженням результатів розвитку світової правової думки з даної проблеми. Бо, як зазначає В. С. Нерсесянц, сучасна постановка питання про права людини — при всій своїй новизні й особливостях, зумовлених нинішнім рівнем і характером світової цивілізації, — спирається на багатий попередній досвід людства³. І так само, як у європейській правовій думці, ідея прав людини сягає своїм

корінням в античний світ, проте сучасне поняття “прав людини”, взяте у широкому розумінні і основане на принципах рівноправності людей перед суспільством і законом, склалось лише у XVII-XVIII ст.⁴

В українській правовій думці ідеї стосовно окремих прав та свобод людини висували в своїй творчості Іван Вишенський, Григорій Сковорода, інші мислителі. Грунтовна розробка всього інституту прав людини як комплексу політичних, економічних, соціальних, національних та культурних прав та свобод, органічне поєднання історичних та національних традицій українського народу з досягненнями світової правової думки належить Михайлові Драгоманову. В його працях знаходимо посилення або й ґрунтовний аналіз таких правових актів, що стали етапними у формуванні світової правової думки стосовно прав людини, як: англійські Велика Хартія Вольностей (1215), Петиція про право (1628), Білль про права (1628), Габеас Корпус Акт (1679), американські Декларація прав Вірджинії (12 червня 1776), Декларація Незалежності Сполучених Штатів Америки (4 липня 1776), Конституція США (1787), Білль про права (1789-1791), французька Декларація прав людини і громадянина (1789). На формування поглядів Драгоманова на права людини мали вплив праці Г.Гроція, Б.Спінози, Д.Локка, Ш.Монтеск'є, Т.Джеферсона, які розробили раціоналістичну теорію природного права⁵. І розуміння Г. Гроцієм держави як досконалої спілки вільних людей, створеної задля дотримання прав і загальної користі⁶, повністю співзвучне з громадянством Драгоманова, бо, власне, заперечення держави у Драгоманова не абстрактно-анархічне, а конкретно-історичне. Держава, як власність царя і чиновників, держава, як засіб гноблення одного народу іншим, глибоко ворожа і чужа мислителю, держава, як спілка вільних людей і громад — його ідеал.

Прийняттям Статуту Організації Об'єднаних Націй 26 червня 1945р. у Сан-Франциско успішно завершилися зусилля народів світу щодо створення організації, однією з цілей якої стало здійснення міжнародної співпраці “в заохочуванні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії”⁷. Права і свободи людини — це спільне надбання людської цивілізації. Багато народів внесло свій посильний вклад у розвиток цього інституту. В силу історичних обставин український народ до його розвитку спричинився незрівнянно меншою мірою, ніж французький, англійський чи американський, оскільки початково розвиток інституту прав людини здійснювався в національному законодавстві, хоча значення деяких з цих актів не обмежувалось їхньою юридичною обов'язковістю у певних

національних правових системах. Вони сприяли розвитку суспільної свідомості в інших країнах. Та внесок країн, до складу яких у різний час входили українські землі, у розвиток прав та свобод людини практично відсутній. Однак у ті періоди, коли український народ здобував свою державність або, принаймні, автономію, чинне в Україні національне законодавство є підтвердженням того, що проблемі прав людини приділялась належна увага. Більше того, навіть у ті періоди, коли український народ тільки боровся за своє національне визволення, права людини не тільки не відкидались, але й ставились як одна з цілей боротьби. Яскравим прикладом цього можуть бути документи Кирило-Мефодіївського братства⁸, Універсали Центральної Ради⁹, Платформа Української Головної Визвольної Ради¹⁰.

Закономірною є й увага до прав людини з боку Михайла Драгоманова як одного з видатних представників української правової думки XIX ст. Вивчаючи правову спадщину мислителя та зіставляючи його погляди на права людини з Міжнародною Хартією прав людини, зокрема з Пактами про економічні, соціальні та культурні права та про громадянські і політичні права, які як міжнародні договори є обов'язковими для України і на яких повинно базуватись і розвиватись національне законодавство, — можемо зрозуміти не тільки правові погляди Драгоманова, його ставлення до прав людини, а й головні тенденції, характерні для розвитку української правової думки, врахувати їх у процесі правотворчості, органічно поєднуючи міжнародний досвід із національними та історичними традиціями українського народу.

Розглядаючи творчість Драгоманова, слід пам'ятати його власне застереження про необхідність підходу до того чи іншого його твердження тільки як до одного з аспектів цілісної системи¹¹. Це актуально і при аналізі поглядів мислителя на права та свободи людини. У Драгоманова нема праці, в якій би він системно і повно виклав своє розуміння інституту прав людини, водночас нема в нього жодної історичної чи публіцистичної праці, в якій він би не торкався тих чи інших прав і свобод людини. Вже в перших своїх наукових розвідках, таких як “Імператор Тіберій”, “Про становище жінки в першому столітті Римської імперії”, заперечуючи традиційний погляд на історію Стародавнього Риму, Драгоманов переконливо доводить, що на хід історичного розвитку великий вплив мало розширення та зміцнення прав людини. “Оглядаючи важкий шлях людей до всестороннього і вільного розвитку людської особистості, історик відноситься благородно до всього, що розширює свободу особи, чим би воно не було покликане”¹². Такому поглядові на причини

суспільного прогресу, на права людини як однієї з основ цього прогресу Драгоманов залишився вірним до кінця життя, що яскраво засвідчує обірвана смертю мислителя праця, видана пізніше Іваном Франком під назвою “Старі хартії вольности”, в якій автор прослідковує виникнення та розвиток понять прав людини, свободи, рівності перед законом¹³. Цю увагу до прав людини підкреслювали і дослідники творчості Драгоманова. Так, Іван Франко в статті, присвяченій висвітленню поглядів Драгоманова, писав: “Лібералізм Драгоманова ґрунтувався на перед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії особистості, на свободі слова і думки”¹⁴. Такої ж думки дотримувався інший дослідник творчості Драгоманова — Іван Лисяк-Рудницький, котрий вважав, що “центральною точкою і визначальним фактором політичного світогляду Драгоманова є “ліберальна ідея”, визначаючи “лібералізм Драгоманова як доктрину про те, що свобода і гідність людини є найвищими цінностями. В політичному плані це пов’язано, в першу чергу, з розширенням та зміцненням прав особи”¹⁵.

У “Передньому слові до “Громади” Драгоманов, визначаючи головні засади суспільного устрою, підкреслював, “що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було якнайліпше. Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб”¹⁶. Саме у максимальній гарантованості прав людини, в можливості її самореалізації Драгоманов вбачав запоруку суспільного прогресу. Й ідеалом прогресу, вважав він, повинна бути “повна воля кожної особи”, яка “завше зостанеться цілпо всіх порядків, чи по малих, чи по великих спілках”¹⁷. А оскільки “посильне і поступове вдосконалення можливе і наявне в даному світі”, то “ідеал і бажання досконалості в майбутньому не повинні вести до байдужості до того, що робиться тепер, а навпаки посилювати бажання можливого наближення дійсного життя до життя ідеального”¹⁸. Звідси така увага Драгоманова до проблем конституційного закріплення прав людини, досягнення політичної свободи та децентралізації Російської імперії як перших кроків до досягнення політичного та національного визволення українського народу, яке є необхідною умовою повноти та гарантованості прав людини. Задекларувавши ще в магістерській дисертації своє кредо історика-еволюціоніста, він підкреслював, що “тільки віра в прогрес, при всій строгості ідеалу, рятує людину від песимізму, від гуманної мізантропії, і навчає міряти час і осіб міркою відносної досконалості, власне історичною. Ідея прогресу, на думку мислителя, не тільки розбила ідеалізацію минулого і дала можливість спокійно відноситись до сучасності, але й

заставила дослідника історії розвитку народу і людства заглиблюватись у внутрішні причини історичних явищ і змін — культурних, економічних, соціальних, політичних, і, таким чином, послабила поняття про випадковість в історії або приписування особам більшого значення, ніж вони відіграли в дійсності. Тільки з признанням ідеї прогресу признання певної правильності і відповідності до законів в історичних явищах знайшло для себе твердий ґрунт”¹⁹.

Сама ідея прогресу нерозривно пов’язана з правами людини. Римська імперія була прогресивною порівняно з Республікою тому, що вона значно розширювала людські права для жителів всієї імперії, навіть попри те, що поруч з цим обмежувались певні права самих римлян. Саме Римська імперія — з її правлячою гуманітарною і космополітичною системою, стоїчною філософією, освітою, розвинутим законодавством, поліпшенням долі рабів, досягненням жінками правової рівності з чоловіками, поступовим розширенням місцевих прав і самоврядування громад і провінцій — є тим підґрунтям, на якому розвивається поняття свободи і прав людини. Драгоманов заперечує тезу Монтеск’є про те, що свобода зародилась у германських лісах, що варвари були носіями свободи і гуманізму. На думку Драгоманова, навпаки, з розвитком цивілізації розвиваються і поняття свободи та прав людини. І закономірним є “вплив римського права на нове законодавство... Цей вплив розповсюдився не тільки на сферу приватно-правових відносин, але відомо, що римське право сприяло розкладові феодальних відносин у новій Європі, а, отже, встановленню державних відносин на основах рівності всіх верств населення перед державною владою”²⁰.

Саме фахові студії з історії Стародавнього Риму, широка обізнаність із досягненнями передової правової думки, реальне життя Російської імперії з її самодержавно-чиновницькою державною машиною, яка не тільки не визнавала жодних прав людини, а й була справжньою “тюрмою народів”, — привели Драгоманова до необхідності праці в царині людських прав і свобод. Саме права людини були головним пунктом рішучої боротьби з тодішніми російськими* революційними гуртками, які права людини ігнорували. У своєму листі з критикою та зауваженнями на “Програму

* Тут, як і в інших випадках у цій роботі, поняття Росії, “російський” вживається не в розумінні означення російського народу чи етнічних російських земель, а в тому розумінні, в якому вживав його і Драгоманов, який підкреслював, що “Росія — не народ, а держава зі змінними кордонами, такою ж була і Польща — яка оставила після себе в своїй більшій частині не народ польський, а стан”. (Див.: Драгоманов М.П. Вниманию социалистов — эмигрантов из России. Женева, 1880. С.2.).

українців соціалістів федералістів”, надісланому у Женеvu, Драгоманов писав: “Дуже вже багато говориться про національність ... а зовсім не говориться про права людини і громадянина, котрі єсть єдина міцна підстава всіх інших... Це єдина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народничества і т.і.”²¹. Звідси і критичне ставлення Драгоманова до дій та висловлювань деяких українських, у тому числі і галицьких, політичних та громадських діячів, яке його опоненти та пізніші дослідники його творчості помилково потрактували як ігнорування національних проблем, “общерусизм”, байдужість до проблеми національної державності.

На наш погляд, тут слід врахувати деякі суттєві моменти, без яких неможлива правильна оцінка поглядів Драгоманова. По-перше, все написане Драгомановим до 1876 р., тобто до його виїзду за кордон, — написане громадянином Російської імперії, і як лояльний громадянин держави Драгоманов не тільки дотримувався законів цієї держави, незважаючи на те, добрі вони чи ні, але й був, безсумнівно, на боці своєї держави у випадках її конфлікту чи виникнення спірних питань з іншими державами. Такої ж позиції дотримувались представники української інтелігенції в Галичині, з тією тільки відмінністю, що вони були громадянами Австро-Угорської монархії. Тож у працях, написаних у період перебування у стінах Київського університету, не варто шукати якихось відвертих закликів до боротьби з Російською державою чи, навіть, якихось антиросійських настроїв. Про це, до речі, інколи забував сам Драгоманов, критикуючи позицію Володимира Антоновича та інших членів “Київської Громади”, які і після виїзду Драгоманова за кордон залишались на державній службі і вимушені були дотримуватись закону і бути лояльними громадянами Російської імперії.

Повага до закону є характерною для лідерів українського національно-визвольного руху, як правило, вихідців із дворянства та інтелігенції, аж до першої світової війни. Особливо характерним стосовно цього є приклад Михайла Грушевського, який, приїхавши з Києва, тривалий час очолював кафедру у Львівському університеті і якого на початку першої світової війни австрійські власті звинуватили в антидержавних діях на користь Росії, проте змушені були відкликати свої звинувачення, оскільки за майже двадцятирічний період життя у Львові Грушевський не допустив жодних дій, які б були спрямовані проти Австро-Угорської держави.

Ця обставина надзвичайно, на наш погляд, важлива, особливо в нинішній період будівництва правової держави в Україні, оскільки

показує ту повагу до закону, якої сьогодні, після тривалого історичного періоду беззаконня і свавілля, бракує у нашій державі. Громадянин повинен мати право на свої переконання, мати право мирно їх висловлювати. Але держава не тільки має право, але і повинна, в інтересах переважної більшості своїх громадян, рішуче припинити будь-які спроби підриву її могутності, авторитету, суверенітету, тому що неправильно витлумачене право однієї людини чи групи людей може обернутись нескінченними митарствами та злиднями для переважної більшості народу. І тому потрібно рішуче відкинути прославляння революційної тактики, якими б цілями та прагненнями ця тактика, що базується на терорі, на неповазі до закону, до прав та свобод людини, не обґрунтовувалась, її, як підкреслював Драгоманов, можна зрозуміти й історично обґрунтувати, але захоплюватись нею чи вважати її правильною недопустимо.

Другим важливим моментом є те, що погляди Драгоманова на ті чи інші проблеми постійно розвивались, еволюціонували, змінювались. І до свого виїзду в еміграцію мислитель спеціально українськими проблемами цікавився мало. В листі до "Старої Громади" він писав з цього приводу: "Я по вговору мав писати статті по європ. релігійним питанням [для "Громади". — *A.T.*], а всю українологію обіцяли писати спеціалісти, в котрих я тільки хотів вчитись як школяр, перед тим, як мене вислано видавати Гр-ду" ⁽²²⁾. І водночас, Драгоманов підкреслював, що його думки і твердження не є істиною в останній інстанції, більше того, він завжди готовий був розділити погляд опонента, у випадку, якщо той зможе аргументовано переконати його у своїй правоті. В листі до відомого народовського діяча Мелітона Бучинського Драгоманов писав: "Я Вам і попереду казав, що де про що заговорював тільки, щоб обмінятись ідеями; де що з того, що Ви висказали, я прийняв до серця, як наприклад о нікчемності панслав'янських ідей, у якій би то не було формі для нашого часу і таке інше" ²³. І проблема полягає не у тому, що ідеї Драгоманова були правильними чи неправильними як для свого часу чи для того чи іншого регіону України, а у тому, що в час, на який припадає творчість й активна суспільно-політична діяльність Драгоманова, в Україні не було більше громадського діяча і теоретика такого всеукраїнського масштабу і такого інтелектуального рівня, як він, що утруднювало для самого Драгоманова процес вироблення і апробації теоретичного обґрунтування шляхів національного, політич-

ного, соціального та економічного визволення українського народу*. У 80-х роках Драгоманов з сумом констатував, що “в своїй довголітній полеміці з різними таборами я ні разу не зустрівся з противником цілком сумлінним, тобто таким, який би виклав правдиво мої думки, та потім і збив би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні, — мені доля посилала завжди таких противників, які починали з того, що перекручували самим безцеремонним способом мої думки, а закінчували наклепами на мою особу. Мені подвійно сумно це, бо я хотів би сам чому-небудь навчитися у моїх противників, але я втішаю себе тим, що значить справа, якій я служу, справедлива, коли проти неї не знайшлося за стільки років сумлінного противника”²⁴. Додамо, що й після смерті мислителя такого противника не знайшлося і підходи до його творчості залишались часто ті ж самі, що і в опонентів за життя Драгоманова.

Поза всякими сумнівами, своїми поглядами на права людини Драгоманов різко відрізнявся від більшості тодішніх українських громадських і політичних діячів, від представників революційних течій, від поміркованих російських лібералів західноєвропейського типу. І своїми поглядами на права людини, які були органічним поєднанням політичних та громадянських прав людини, проголошених французькою Декларацією прав людини і громадянина та американським Біллем про права, соціальних та економічних прав, які ставила в центрі своєї боротьби західноєвропейська соціал-демократія, та національними правами представників усіх народів, без поділу їх на історичні та неісторичні, — Драгоманов не тільки виявився на рівні своєї епохи, а й зумів зробити свій внесок у світову правову думку, переконливо довівши, що інститут прав людини становить єдиний комплекс, який включає в себе політичні, громадянські, соціальні, економічні, національні, культурні права людини. І відсутність будь-яких із перелічених прав не тільки обмежує правовий статус особи, а й негативно впливає на суспільний розвиток, на прогрес суспільства. І не вина Драгома-

* Саме цей всеукраїнський характер діяльності Драгоманова був найбільш небезпечний, на думку австрійських властей. Так, у зверненні Дирекції поліції у Львові до Президії Галицького намісництва підкреслювалось, що женевські видання Драгоманова, зокрема “Письмо В.Г.Белинского к Н.В.Гоголю. С предисловием М.Драгоманова” (Женева, 1880), необхідно заборонити до розповсюдження і конфіскувати, оскільки вони закликають український люд до соціальної і національної боротьби і “звертаються до люду руського в Галичині, Буковині і Угорщині як інтегральної частини українського народу”. (Див.: ЦДІА України у Львові. Ф.146, оп.7, спр.4395, арк.3-4; Ф.146, оп.4, спр.3687, арк.56-59).

нова, що його ідеї були поховані під догмами класової боротьби та диктатури пролетаріату. Тільки сьогодні, коли український народ може “жити по своїй волі на своїй землі”²⁵, коли класові цінності та пріоритети замінені загальнолюдськими, думки Драгоманова починають знаходити своє реальне втілення в Акті проголошення незалежності України, Декларації прав національностей України, інших нормативних актах нашої держави. І вивчення творчої спадщини Драгоманова як одного з фундаторів такого підходу сьогодні особливо актуальне.

Права людини у суспільно-політичних та державно-правових поглядах Михайла Драгоманова є вихідним, базовим положенням, точкою відліку, камертоном при побудові всієї системи державності. Уся система державних органів відповідатиме інтересам громадянина лише тоді, коли в основу державного будівництва будуть закладені права і свободи людини, наявність яких є запорукою прогресивного розвитку суспільства. Ідея свободи, в драгомановському розумінні, не абстрагується в інтересі певної соціальної групи — класу чи нації, — а розглядається як органічна потреба людської особистості. Водночас, для Драгоманова не існує дилеми чи догми — пріоритетності прав людини, право людини — право нації. Наявність прав людини є гарантом успішного розвитку нації і, навпаки, свобода нації, її державність створює належні умови для успішного гарантування та захисту прав і свобод людини. Заперечуючи державний лад Російської імперії, виступаючи з гострою критикою правових порядків в Австро-Угорській імперії, Драгоманов, водночас, прекрасно розумів і постійно підкреслював роль та значення держави як гаранта прав та свобод людини, і необхідність використання всіх можливих законних методів боротьби за розширення та зміцнення прав і свобод людини.

Для Драгоманова права та свободи людини — загальнолюдська цінність, у досягненні і захисті якої, на його думку, повинні бути однаково зацікавлені всі, хто прагне суспільного прогресу.

2. Свобода народу — свобода людини

“Усі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток”²⁶, — так абсолютно тотожно починаються два головних документи з Міжнародної Хартії прав людини: Міжнародний пакт про економічні, соці-

альні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що свідчить про їхнє значення в інституті прав людини. Право народів на самовизначення належить до так званих колективних прав, тобто його отримує певна соціальна спільність. Право народів на самовизначення — фундаментальне право у тому розумінні, що воно лежить в основі індивідуальних прав, тобто тих прав, які надаються індивіду як такому. І справді, надання і користування індивідуальними правами буде тільки тоді мати сенс, коли народ, до якого належить цей індивід, вільний і вправі розпоряджатись своєю долею на свій розсуд. Якщо ж народові відмовлено у цьому праві, то всі індивідуальні права будуть фікцією²⁷. Це прекрасно усвідомлював Драгоманов, який підкреслював, що “безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших породи людських в Європі складали свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе от чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі”²⁸. Тому, розглядаючи проблему прав людини, Драгоманов тісно пов’язує її зі свободою народу. Для нього не існує дилеми: або свобода людини, або свобода народу, — у правовій системі Драгоманова одне без іншого не існує й існувати не може. І доти, доки не буде вільним народ, не можна говорити про волю окремої людини. Наприклад, у своїй політико-соціалній програмі “Вольный Союз”-“Вільна Спілка” головним завданням Драгоманов ставить “роботу для політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу”²⁹. І далі в цій же праці він наводить ґрунтовний перелік прав людини. Необхідність доповнення основних прав людини, таких як рівність усіх перед законом, вільний вибір місця проживання, свобода слова та інші, ще й правами народу підкреслює Драгоманов і у “Вступному слові до “Громади” 1878 р.”, де, зокрема, зазначає: “Нам українцям, тепер треба доложити до тих основних прав ще і волю кожної породи людської, а також громади й країни, тобто вільності федеральні”³⁰.

Право кожного народу на самовизначення, самоочевидне в другій половині ХХ ст., було далеко не таким у минулому столітті. І справа тут не тільки в імперіях, які, підкоривши багато народів, були далекі від зацікавлення у розвитку кожного народу, його мови, культури, а тим більше політичної свідомості. Тут достатньо згадати хоча б забороны російським урядом вживання слів “Україна”, “український”, “Гетьманщина”, “Січ”. А й такі теоретики правової думки, як Локк,

Монтеск'є, Руссо та інші, були представниками, а отже, і виразниками інтересів великих і могутніх народів — французького, англійського чи німецького, — для яких не існувало проблеми з самовизначенням, оскільки у процесі історичного розвитку вони створили могутні національні держави, навіть, більше того, самі ж прагнули до “офранцузення”, “германізації” чи іншої національної нівеляції народів, які входили до складу їхніх держав. І тут, як це підкреслював і Драгоманов, представники передових течій і напрямів виявлялись продовжувачами і послідовниками своїх попередників. Ця тенденція була характерною і для соціалістичного руху, який зароджувався і набирив чимраз більшої сили. Як “виявилось, що слова про братство й рівність всесвітню у деяких людей з пород державних, навіть і з громадянців, любісінько живуть поряд з звичками верховодити над другими по приміру державних, в котрих повиростали ті люди, і з зневагою до “темних” і недержавних людей”³¹. Справедливість слів Драгоманова підтверджують спогади відомого діяча німецького соціалістичного руху Е.Бернштейна: “В тім часі [йдеться про 70-80-ті роки XIX ст. — А.Т.] в соціалістичному світі панував погляд, що здійснення соціалізму вимагає того, щоб малі народи і племена злились з великими націями. Багато соціалістів дуже революційних поглядів було того погляду, який висловив Фердинанд Лясаль у своєму листі з 8 травня 1863 року до Карла Родбертуса такими словами: “Я не безоглядний прихильник національності... Право національності я признаю тільки в великим культурним націям... — а не для рас, яких право лежить скорше тільки в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватись під їх впливом”. Подібно висловились ще в 1848 р. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс... Це не були ніякі національні великодержавні примхи, тільки вплив цілком означеного погляду на хід і інтереси історичного розвитку”³².

З такими поглядами, особливо враховуючи, що у найближчих сусідів українського народу — поляків і росіян — вони опирались на історичні основи великодержавного шовінізму, Драгоманов примиритись не міг, і все своє свідоме політичне життя вів боротьбу проти спроб асиміляції, “бо не міг спокійно дивитись, як українців повертали в фаллахів”³³. Право народу на самовизначення Драгоманов вважав однією з головних умов розвитку суспільства, оскільки, як він переконався на власному досвіді, повноцінний і гармонійний розвиток людської особистості можливий тільки у контексті рідного народу. “Я ж навернувся на щастя чи нещастя, до українства від європеїзму”³⁴, — писав він у листі до В. Антоновича.

Пройшовши, свого часу, через етап “общерусскости”, Драгоманов не тільки зрозумів хибність тих поглядів, а й до кінця життя залишався стійким захисником українських інтересів, прагнучи збагатити національно-визвольний рух українського народу прогресивними ідеями, які виробила світова думка і які йому як ученому і політичному діячеві європейського рівня були добре знані.

Згадуючи про батька, дочка Драгоманова Лідія писала у своїх споминах: “Він любив мені говорити: “Денаціоналізація є деморалізація”. Денаціоналізуються найгірші елементи нації (бо вони роблять це з користі), і тоді маємо штучний вибір найгірших елементів народу, що їх саме підтримують денаціоналізатори. А чесні й найкращі елементи задушуються. Усе це веде до пониження морального й інтелектуального рівня всієї нації”³⁵. Аналогічну думку висловив Драгоманов і у “Передньому слові до “Громади” 1878 р.”, зазначивши, що широкий визвольний рух серед недержавних народів дасть змогу повернути для роботи на благо рідного народу хоча б частини “перевертнів”, які покинули свій народ, “щоб розкидатись скрізь, куди сяга межа державна”³⁶.

Внесок Драгоманова у розвиток поняття про право народу на самовизначення має не тільки вузькоукраїнські рамки, — мислителю вдалось проаналізувати і ґрунтовно охарактеризувати ті головні ознаки, які характерні для ставлення будь-якого “державного” народу до пригноблених народів, а також ті труднощі, з якими доводиться зіткнутись народів, який прагне до власної незалежності. І справа тут не тільки у тому, що проти національно-визвольного руху поневоленого народу виступають представники правлячих класів, але ще й представники пригноблених верств та революційно настроєні елементи. Ілюструючи свої слова, Драгоманов пише: “У наших земляків галицьких єсть дві приказки: 1) “Тікай ляше, бо все, що на тобі, то наше”, 2) “Посунься, ляше, най русин сяде!”. Ці дві приказки виразно малюють те, як стоїть діло між державними та панськими й недержавними та мужицькими породами скрізь на світі. Не тільки все, що пани й держава витягають з людей простих, недержавних, все, що на панстві, але й теперішня сила самих противопанських і противодержавних гуртів серед людей державних пород на добру частину виросла через те, що висисала грошеві засоби й вивчених людей од людей простих, од пород недержавних. Тепер, коли показуються люди, що хочуть покинути працю тільки на породу державну, а повернути її на породи недержавні, і впорядкуватись серед неї самі по собі, багато декому приходить знімати з себе те, що він надів чужого, і багато декому приходить посуватися.. Це ж, звісно не всякому

подобасться, навіть із тих хто говорить, що всі люди рівні”³⁷). Далі на прикладі ставлення німців і угорців до слов’ян, поляків і росіян — до українців, білорусів, литовців Драгоманов переконливо доводить, що тривале панування над пригнобленими народами зробило повністами та противниками поневолених народів не тільки правлячі верстви, а й верстви пригноблені. Тому у пригноблених народів нема іншої альтернативи, як твердо пам’ятати, “що в світі всяка сила посувається тільки перед силою ж”³⁸. І Драгоманов вітає здобуття державної незалежності все новими і новими народами, вважаючи, що поява цих держав необхідна не тільки для раніше пригноблених народів, але й корисна для “зросту космополітичних думок у сусідів їхніх, котрі доти хазяйнували по їхніх хатах як “великі народи”. Такі національні держави, підкреслював Драгоманов, “які вони не єсть, а спиняють не тільки вояцьку і державну зневагу одних пород людських другими, а ще й кладуть “початок кінця” тому, щоб панство й багатирство (капіталісти) тих пород, що раніше натирались сили, висисало (експлуатувало) людей породи сусідньої й на господарському полі, і кладуть кінець тій спільності, яка поневолі єсть в цій зневазі й цьому висисанню між державою, панством, багатирством і т.зв. “народом” державної й панської породи. Коли держава, панство й багатирство теперішніх “великих”, “культурних” і т.і. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород “менших” в Європі, а далі й в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм “народом”, тоді й “соціальний переворот” настане скоріше”³⁹.

З цих слів чітко проступає позиція Драгоманова у питанні права народу на самовизначення. Саме здобуття національної незалежності, створення своєї держави є першою і головною передумовою надання та забезпечення кожному представникові даного народу всіх прав людини, у тому числі соціальних та економічних. Без власної державності будь-які соціальні зміни та революції будуть тільки зміною осіб “панівного”, “державного” народу, “старшого брата”, не змінюючи суті цієї експлуатації, далі продовжуючи висисати, кажучи словами Драгоманова, матеріальні та духовні цінності пригнобленого народу. І жахлива помилка лідерів української революції 1917-1922 рр. полягала у тому, що цього драгомановського положення вони не засвоїли, вважаючи, що експлуататором українського народу є тільки російські та польські поміщики та капіталісти.

Трагічний досвід останніх семидесяти років підтвердив істинність драгомановських слів. І сьогодні, коли український народ здобув свою

державну незалежність, вкрай необхідно пам'ятати застереження Драгоманова, “що старі звички живуть в людях довго й довго заховуються й під новими думками й словами й навіть обертають їх собі на службу”⁴⁰. Тут достатньо згадати хоча б кампанію на захист прав людини, яка розпочалася, як тільки народи колишнього Радянського Союзу почали здобувати державну незалежність. Хто б ще років десять-п'ятнадцять тому міг подумати, що люди, які називали права людини буржуазними вигадками і запроторювали на довгі роки до тюрем активістів з контрольною за дотриманням документів та угод Народи з безпеки і співробітництва в Європі, — стануть найпалкішими захисниками прав людини, але тільки в державах, що здобули політичну незалежність.

Розглядаючи право народу на самовизначення, Драгоманов тісно пов'язував із ним низку проблем, зокрема міжнародні відносини, ставлення до тих чи інших народів, критику інших позицій стосовно національного питання, проблему національного визволення українського народу. Палкий прихильник права народів на самовизначення, на створення своєї держави як необхідної умови нормального розвитку всього народу і кожної людини, оскільки навіть “культура має і політичну і соціальну сторону, а по-друге, що без певного простору, який дається тільки вільними політичними установами, важка, а для народів, що не мають національної незалежності, майже абсолютно неможлива ніяка, навіть наймирніша культурна праця, навіть виключно літературна і педагогічна”⁴¹, — Драгоманов, водночас, був рішучим противником будь-якого шовінізму, національної винятковості та ворожечі, зневаги до інших народів. І в цьому він був непримиренним противником і російських лібералів та революціонерів, і слов'янських народів, які щойно звільнилися від колоніальної залежності, і представників українського руху. Так, у своїй праці “Чистое дело требует чистых средств”, присвяченій національно-визвольним змаганням південнослов'янських народів, вітаючи успіхи сербів та болгар у цій боротьбі, Драгоманов, водночас, критикував сербів за їхню неправильну політику в національному питанні [чи не тоді ще закладались основи нинішнього конфлікту на території колишньої Югославії? — *А. Т.*], що вони вчиняють неправильно, коли “розвішують карти Сербії з кордонами до Архепелагу, та ще більше тим, що в східних румунських і болгарських округах ... чинять перешкоди народній освіті на місцевих мовах, в спробах “осерблення” своїх “окраїн”, так само і болгар “винні в тому, що в свою чергу і Белград і Албанія підкорялись болгарським

князям, — і якщо болгари ще не винні в практичних заходах до “оболгарення” своїх “окраїн, то тільки тому, що ще не мали в своїх руках державної влади. Все це, — підводить підсумок Драгоманов, — показує, що хвороба сучасних великих держав встигла заразити і малі, ще недержавні народи”⁴². Застерігаючи український народ від такої “хвороби”, Драгоманов підкреслює, “що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди”⁴³. Отже, можна з певністю стверджувати, що і Закон про національно-персональну автономію (січень 1918 р.), і Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.) є, якоюсь мірою, наслідком невтомної праці Драгоманова над пошуком шляхів цивілізованого вирішення проблем національних меншин, які проживають в Україні.

Заслуга Драгоманова полягає ще й у тому, що він переконливо довів — ненависть до інших народів зовсім не свідчить про любов до свого народу і навпаки. У своїх працях він виступає прихильником толерантного ставлення до сусідніх народів. В одному із своїх листів Драгоманов, зокрема, писав: “Все діло в тім, що іменем того, як ми любимо свій край дома, я не міг нападатись на кацапа, ляха, навіть жида у них дома.”⁴⁴ [підкреслено нами. — А.Т.].

Характеризуючи цей аспект поглядів Драгоманова, Іван Лисяк-Рудницький писав: “У народів поневолених, покривджених долею, національне почування має нахил ставати наболілим місцем психіки. Проявляється це в хитаннях між крайностями; люди або зневажають, осміюють, принижують усе рідне або перекидаються у протилежність, у шовіністичний дурман, що під його впливом заперечують об’єктивні вартості, якщо тільки вони не є специфічно “свої”. Не раз такі комплекси національної меншовартості та національної меганоманії співживають в одній душі, — дивне видовище для стороннього глядача. Постанову Драгоманова можна вважати в цьому відношенні за зразкову. Далекий від усіх патріотичних самообманів, завсіди відкритий на позитивні вартості чужини, критичний нарівні до свого й чужого, — при цьому він твердо знав і вірив, що український народ має природні дані для вільного існування і в зміненій обстановці він міг би зайняти гідне місце у вселюдському історичному процесі”⁴⁵.

Драгоманов як політичний реаліст прекрасно усвідомлював труднощі, що їх доведеться долати кожному народові на шляху до свого самовизначення, тому особливу увагу він приділяв національній самосвідомості, розвиткові у кожної людини почуття обов’язку перед своїм рідним народом. Починаючи з “Громади”, він постійно пропагував

ідею необхідності працювати, передусім на благо свого народу. І вже наприкінці життя, відповідаючи на привітання з нагоди 30-річного ювілею його громадсько-політичної та науково-літературної діяльності, він сказав: "Наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але й національно. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і, ознака її, мова не має прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, румунської, — але і в тому, що на всім обшарі землі, де живе наш народ, хіба 5% інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом. Через те народ наш не має культурної помочі од інтелігенції, котра чи прямо, чи посередньо живе з його праці. Лихо це дійшло до того, що навіть найдемократичніші люди з інтелігенції, що живе серед нашого народу, од нього власне одвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу іншим народам... Зробіть так, щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англійцями, друга німцями, третя італійцями, четверта іспанцями, — то й побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм" ⁴⁶.

Вважаючи співпрацю всіх пригноблених народів вкрай необхідною і корисною, так само як і співпрацю з російськими опозиційними силами, що б дало останнім більше змоги для здобуття політичної свободи в самій Росії, Драгоманов був рішучим противником національної нівеляції чи національного нігілізму, ще більш рішуче він виступав проти великодержавного російського шовінізму, органічно притаманного російському революційному рухові. У своїй роботі "Терроризм и свобода", спростовуючи повідомлення російської преси про те, що він є лідером Російської соціал-революційної партії, Драгоманов писав: "Почнемо з уклінної просьби виключити нас не тільки з "российской социально-революционной", але й з якої би то не було "российской партии". Ми хоч і родились від "подданных российского императора", але ми не є "российский"... Ми не великорос, а українець і як такий, ми — член нації, яка не лише пригноблюється в "российской" державі, в Росії, й урядом, а почасти і суспільністю пануючої національності; але й знаходиться і за межами Росії — в Австро-Угорщині. Поставивши собі за головну мету працювати, в міру наших сил і вміння, на користь нашого рідного народу, ми можемо говорити про "российские" справи лише постільки, постільки вони стосуються нашого народу; ми можемо постільки ж стикатися і з "российскими" партіями, але ні в якому разі не можемо входити цілковито ні в одну з них" ⁴⁷.

Саме з таких позицій підходив Драгоманов до будь-якої роботи на благо народу. Він виступає за випуск революційної літератури на "мовах

народних, а не на одних тільки державних та вищих верств”⁴⁸, наполягає на веденні пропаганди серед народу передових та прогресивних ідей, опираючись на історичні та національні традиції кожного народу. І, як показав історичний досвід, Драгоманов мав повну рацію, коли писав, що “захисники національної рівноправності ... мають ... підстави дивитись з деяким занепокоєнням в майбутнє і тим більше, що, особливо в останній час, навіть революціонери великоруські не виявляють помітних симпатій до основ обласної автономії і по меншій мірі щадять догму єдинства і неподільності Росії, якщо не прямо її підтримують”⁴⁹.

Важливим для реалізації права народу на самовизначення Драгоманов вважав і рівень національної самосвідомості народу. У своїх рекомендаціях Іванові Франкові щодо випуску журналу він підкреслював: “Спеціальні задачі теперішнього українського видання [лист писаний 1885 р., коли через фінансові труднощі випуск “Громади” вже було припинено. А. Т.], котрі диктують вибір (чи підбір) матеріалу і напрямок суду редакції про сучасність:

а/ оборона національності і її вольності і збуження потреби єдності національної в усіх поділах нашої країни;

б/ випукання в минулому і теперішньому ознак нац. сили, змагань до волі і самостійності, організуючих інституції і т.п., випукання найпрактичніших способів до досягнення повищої цілі;

в/ наповнити р а м к и національності здобутками всесвітньої культури в гром. життю, письм. і умілості;

г/ зробити тепер же наш народ причасним в тій культурній праці;

д/ винайти в проявах поступу передових культурних народів засоби для самої нашої боротьби”⁵⁰.

У той час, коли більшість представників панівних класів в Україні були представниками російського або польського народу, коли значна частина українців, що належали до цих класів, зрусифікувались і залишали свій народ, Драгоманов зробив усе, щоб не тільки підняти національну самосвідомість українців, а й переконати Європу, що Україна — це земля зі своєю культурою, мовою, традиціями, історією, що український народ може і повинен посісти належне місце серед народів Європи. Він робив все, щоб зденационалізовані представники панівних класів, революційно настроєна молодь, прогресивна інтелігенція ідентифікували себе зі своїм народом і щоб на всій українській етнічній території український народ, попри державні кордони, які порізали українську землю, був об’єднаний єдиною політичною волею, прагненням до власного “вирішення своїх прав на своїй землі”, єдиною національною самосвідомістю.

Але вплив Драгоманова на розвиток самого інституту права народів на самовизначення не був би таким суттєвим, коли б він обмежився боротьбою за це право тільки для українського народу. Внесок Драгоманова у розвиток правової думки полягає в розробці принципу, згідно з яким кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потенціалу, має право сам вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі. Проголошений цей принцип був у той час, коли одна частина розвинутих європейських народів домагалась захоплення все нових і нових територій, нових ринків збуту та джерел дешевої сировини, а друга частина, оголошуючи національність буржуазними пережитками і декларуючи себе інтернаціоналістами, прагнула до всесвітньої революції, щоправда залежно від авторства домінувати в цій революції повинні були німці, французи, росіяни або представники інших “державних” народів. І заклик Драгоманова до об’єднання зусиль усіх пригноблених народів не тільки в Російській імперії, а й по цілій Європі з умовою “тільки б вони признавались: 1) до того, що кожна порода людська мусить бути сама собі господарем дома”⁵¹, — був одним з тих каменів, які лягли в основу права народів на самовизначення. Як і будь-яке інше право людини, право народу на самовизначення з’явилося не в другій половині XIX ст., а як об’єктивна умова суспільного розвитку у тій чи іншій формі було притаманне правовій думці упродовж всього історичного процесу розвитку. Проте у певні історичні періоди для певних народів виникає загроза національного знищення або нівеляції шляхом фізичного чи духовного знищення представників народу. В XIX ст. була спроба духовно знищити український народ. Драгоманов поряд з іншими кращими представниками нашого народу не допустили цього.

Одна з головних заслуг Драгоманова при розробці проблеми прав і свобод людини полягає у тому, що він теоретично довів, що права людини становлять єдиний комплекс, і пріоритетність якоїсь групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини загалом, але й порушує всі інші права і свободи. Так, на відміну від прихильників соціалістичного напрямку, які головними вважали соціально-економічні питання, нехтуючи або заперечуючи соціальну вагіть інших прав, Драгоманов виступав за політичне, соціальне, національне визволення українського народу, а, отже, кожного українця. Не вважаючи, що зі здобуттям власної державності вирішення всіх проблем наступить автоматично, він, водночас, підкреслював цінність

і значущість власної держави для всієї нації і для кожної окремої людини. Не знаходячи реального ґрунту, на який могла б у той час опертися ідея української державності, він виступає з широкою федералістичною програмою, реалізація якої дозволила б значною мірою усунути те безправне становище, в якому український народ перебував в обидвох імперіях, і з подальшим політичним розвитком та національним самоусвідомленням українського народу дала б змогу здобути власну незалежність. Важливим у Драгоманова є й етнографічний принцип визначення приналежності землі тому чи іншому народові чи тій чи іншій державі. Саме народ, який заселяє ту чи іншу територію, на думку Драгоманова, і має право визначити свій статус, державну приналежність або хоча б на підставі широкого місцевого самоврядування самостійно вирішити свої внутрішні проблеми.

Вважаючи національні права людини невід'ємною частиною правового статусу особи, Драгоманов переконливо довів тотожність боротьби за національне визволення та за права і свободи людини.

3. Людина має право... (Основні права і свободи людини)

Права і свободи людини, які містяться в Міжнародній Хартії прав людини, можна поділити на чотири групи, як це роблять більшість юристів-міжнародників⁵². До першої групи належать права і свободи, які умовно-можна назвати елементарними, або основними, оскільки вони є необхідними для реалізації будь-яких інших прав чи свобод людини. І так, як право народу на самовизначення становить основу всіх прав людини, так само основні права є необхідним гарантом для реалізації громадянських, політичних чи економічних прав людини. Другу групу прав становлять громадянські права людини, третю — політичні, четверту — економічні, соціальні, культурні. При всій можливій недосконалості такого поділу, він, на нашу думку, є найбільш прийнятним для розгляду окресленої даною темою проблематики.

До основних прав людини належать права на життя, свободу і особисту недоторканість⁵³, заборона тортур або жорстокого, нелюдського поводження і покарання, рівні права всіх незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи інших обставин, рівність усіх перед законом та право на рівний захист закону, рівне для чоловіків і жінок право користуватись всіма правами людини, права, що стосуються процедурних гарантій правосуддя, недоторканість житла та

таємниця листування, захист від свавільного втручання в особисте та сімейне життя та від посягань на честь і репутацію.

Підкреслюючи важливість цих прав людини, їхню пріоритетність для правового статусу особи, Драгоманов писав: “Нічого і доводити, що для кожної особи недоторканість її індивідуальних прав набагато суттєвіша за права її впливати, навіть прямо, а особливо посередньо, на хід державних справ”⁵⁴. Саме з цієї причини Драгоманов приділяв стільки уваги розробці цих прав, їхнього законодавчого закріплення та гарантованості.

“Право на життя є невід’ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя”, — проголошує стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права⁵⁵. В цьому формулюванні знайшов своє втілення багатотисячолітній процес розвитку світової правової думки, який врешті поставив людину в центр будь-якої правової системи, визначивши людське життя як самоцінність. Це право людини, без сумніву, є найбільш природним і невід’ємним. Без забезпечення права на життя неможливо говорити про інші права та свободи⁵⁶. Тому Драгоманов, наводячи перелік “прав людини і громадянина” у праці “Вільна Спілка” (найбільш повний перелік, який є у працях мислителя), на перше місце висуває право на життя і скасування смертної кари⁵⁷. Така повага до людського життя, навіть незважаючи на реальну політичну чи суспільну ситуацію, притаманна українській правовій думці й українському національному законодавству. Пригадаймо, що навіть в часи проголошеного в Росії “червоного” і “білого” терору у Конституції УНР було записано, що “громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю”⁽⁵⁸⁾. А Драгоманову свого часу довелося вести тривалі полемічні баталії з російськими революціонерами, які обрали політичний терор методом своєї боротьби за повалення самодержавства.

Задля справедливості слід зазначити, що позиція російських революціонерів отримала верх і майже 110 років (перші рішучі виступи Драгоманова проти тактики терору та проти зневажливого ставлення до людського життя з боку російських революціонерів припадають на початок 80-х років) була спершу революційною тактикою, а пізніше — і державною політикою. Останніми яскравими прикладами повної зневаги до права людини на життя були події у Вільносі та Тбілісі. “Застосуванням збройних сил проти цивільного населення у Тбілісі у квітні 1989 р. і у Вільносі в січні 1991 р. Радянський Союз, без сумні-

вів, порушив міжнародні стандарти з прав людини. Насамперед, йдеться про порушення ст.6 Пакту про громадянські і політичні права, яка закріплює священне право кожної людини на життя. Відхід від цього права недопустимий навіть за умов надзвичайного стану. Використання танків, бронетранспортерів, вогнепальної зброї проти цивільного населення не повинно мати місця ні за яких обставин”⁵⁹.

Вважаючи права і свободи людини самоцінністю, порушення або ігнорування якої не може бути виправдане жодними цілями, Драгоманов не визнавав терору як методу боротьби. Політичне вбивство, вважав Драгоманов, є все ж вбивством людини у суспільстві, а життя кожної людини, у тому числі царя та його чиновників, повинно бути священним, і ніхто не вправі свавільно позбавити людину життя. Тому у “Вільній Спілці” він підкреслював, що “вбивство будь-якої особи (дія, що суперечить одному з положень про права людини і громадянина) ніколи не повинно бути завданням ні цілої “Вільної Спілки”, ані жодного її відділу”⁶⁰.

Виступаючи проти індивідуального терору, Драгоманов зазначав, що політичне вбивство з особистого замислу є свавіллям особи, а вбивство за постановою того чи іншого таємного революційного суду чи трибуналу — це деспотизм, оскільки здійснюється без належної судової процедури, тобто без захисту, без свідків, і тому повністю суб’єктивне. Воно спрямоване проти суспільного порядку, в якому ідея прав людини повинна бути найвищою цінністю, оскільки на ній базується сам зміст свободи. Терор ігнорує цю ідею, цим самим сприяючи деформації суспільної свідомості, а, отже, і прогресивного демократичного розвитку суспільства. І, у кінцевому підсумку, таке ставлення до прав людини негативно впливає на самих прихильників таких методів політичної боротьби, виховуючи в них політичні погляди, згідно з якими вбивства, страти і т.п. виняткові міри є нормальним та дієвим засобом боротьби.

Проте слід зазначити, що Драгоманов не обмежував право на життя тільки запереченням смертної кари та політичних убивств. Розглядаючи право на життя, Драгоманов вказував на те, що право це має набагато ширший зміст. І одним з головних аспектів гарантованості цього права є мирний розвиток людства, недопущення війни, яка є крайнім запереченням права на життя. Тому політичну діяльність, спрямовану на мирне розв’язання міжнародних конфліктів, він вважав одним із гарантів права на життя, підкреслюючи, що “вже і тепер думка про міжнародні суди ... вберегла кілька разів європейців і американців од війни”⁶¹.

Поряд з правом на життя фундаментальним правом людини є право на свободу і особисту недоторканість. Розглядаючи право на свободу, Драгоманов вважав, що історія цивілізації є не що інше, як прогрес людської думки, спрямованої на пошуки і вдосконалення шляхів і методів захисту свободи особи від усякого свавілля і випадковостей. Найбільш дієвим засобом такого захисту, виробленим людством упродовж тисячолітньої історії, Драгоманов вважав закон, який один тільки і може, будучи обов'язковим для всіх і неухильно дотримуваний всіма під страхом покарання, забезпечити свободу особи від насильства з боку не тільки окремих осіб, а й будь-яких груп та їхніх об'єднань у будь-якій формі. Саме це правило недоторканості прав, які належать людині і є невіддільними за самою суттю фізичної та моральної природи людини, є основою закріплення правового статусу особи, її конституційних гарантій. Більше того, навіть там, де нема конституційного чи будь-якого іншого правового закріплення правового статусу особи, право на особисту безпеку, підкреслював Драгоманов, не може бути ігнороване, оскільки як притаманне людській природі воно служить основою людського співжиття, і тому діє без офіційного визнання, без санкції законодавчої влади⁶².

Таким же невід'ємним правом людини є рівність усіх перед законом без будь-якої дискримінації з огляду на віросповідання, національність, яку Драгоманов вважав не тільки обов'язковим елементом прав людини, а й умовою розвитку людського суспільства. У цьому аспекті розглядав Драгоманов і рівність прав чоловіків і жінок. Так, ще в одній з перших своїх наукових робіт "Про становище жінки в першому столітті Римської імперії" він рішуче заперечує загальноприйнятю, починаючи від римських авторів, точку зору на становище жінки в Римській імперії і негативне значення, яке нібито мав розпад патріархальної сім'ї. Навпаки, розпад патріархальної сім'ї з її "нерозвинутістю людської особистості", абсолютним юридичним та фактичним безправ'ям жінки був явищем прогресивним, оскільки дав змогу жінкам брати участь у суспільному житті, а майнові права та право розлучення, які отримали жінки у період Римської імперії, підготували "можливість християнських дружин, у яких церква запитує перед вступом у шлюб про її особисту згоду на шлюб"⁶³, тобто заклали основи рівності прав чоловіка і жінки.

Розробка проблеми рівності прав жінок Драгомановим зацікавило у тому аспекті, що йому, на відміну від багатьох сучасників, вдалось уникнути крайнощів у цьому питанні, тобто побоювань консервативно

настроєної частини, що з отриманням жінкою рівних прав неминучий розпад сім'ї, і радикально настроєної частини, яка виступала за "вільну любов". Заперечуючи першим, Драгоманов вважав, що "страхи того, що тоді "оставлять без догляду дітей", мають такі ж підстави, як страхи наших бабусь, що коли всі селяни будуть вільні, то не буде кому за плугом ходити"⁶⁴. Що ж до радикальних прихильників жіночої емансипації, то Драгоманов писав: "Обороняйте право жінок на освіту, на працю, на долю в громадському житті, розширяйте право розводу, але стережіться проповідувати вільну любов, як у птахів. Бо й у птахів по більшій частині моногамія існує, поки виростуть діти — а в людей же дитина росте 20 р."⁶⁵.

Драгоманов розглядав рівність прав жінок у нерозривному зв'язку з усім комплексом прав людини. В одному з листів до організатора жіночого руху на Галичині Наталії Кобринської він, заперечуючи потребу виділення з загального прогресивного руху жіночого руху, писав: "Я все ніяк не можу поділити арифметику на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскорше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас"⁶⁶. Для Драгоманова жінка у суспільному житті була такою ж особистістю, як і чоловік, і виділення якихось специфічних жіночих громадянських чи політичних прав він вважав неправильним і, навіть, дискримінуючим стосовно жінок. "А що "мій ідеал" емансипована прогресистка, яка веде дискусію з муштинами по всіх "питаннях", які доступні прогресивному мушціні, — це я не затруднююсь сказати"⁶⁷, — писав Драгоманов у листі до редакції "Друга".

Водночас, було б неправильно розуміти позицію Драгоманова щодо рівноправності жінок, як таку, що вбачає в цій рівноправності можливість і обов'язок жінок виконувати ту ж фізичну роботу, що і чоловіки, не враховуючи природних особливостей жінки, ігноруючи материнство як найважливіше призначення жінки, що було характерне для деяких прихильників неправильно сприйнятої емансипації. Саме тому доцільно звернути увагу на "Програму" періодичної "Громади", де, зокрема, зазначалось: "В справах п о л і т и ч н и х ми бажаємо рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси)"⁶⁸. Тобто Драгоманов ставив питання про політичну і юридичну рівність, а не про зрівняння обох статей суто декларативне, яке не враховує фізіологічних особливостей, а, отже, залишає поза увагою таку важливу проблему, як материнство, що суттєво відрізняло погляди мислителя від популярних на той час теорій про пере-

дання функцій виховання дітей державі, про сім'ю як буржуазний пережиток тощо.

Право на життя, свободу, недоторканість особи, рівність усіх перед законом, як і інші елементарні права людини, повинні бути, вважав Драгоманов, не тільки проголошені, а й закріплені в законі і надійно захищені. В уже згадуваній праці "Вільна Спілка", наводячи достатньо ґрунтовний перелік прав людини і громадянина, зокрема: "а) недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари; б) недоторканість особи і житла для поліції без судової постанови; в) недоторканість приватних листів і телеграм; ... й) рівність усіх у громадянських правах і обов'язках"⁶⁹, — Драгоманов одразу ж конкретизує і доповнює ці права людини іншими, які покликані служити гарантом правового статусу особи, його непорушності без законних на те підстав. Це особливо актуально на сучасному етапі творення власної державності для системи національного законодавства, особливо після десятиліть беззаконня та правового нігілізму. Як зазначає Р. А. Мюллерсон, "нерідко не тільки в радянській пресі, але й з уст дипломованих юристів можна почути, що головне — це охорона прав чесних людей. І вже в другу чергу можна думати про права затриманих, арештованих і, тим більше, засуджених. Така думка глибоко помилкова.

По-перше, без гарантій особистої недоторканості, незалежного, справедливого і публічного суду дуже легко стирається грань між чесними людьми та злочинцями. (Тут доречно буде навести такі цифри: в колишньому СРСР в місцях позбавлення волі побувало до 1953р. близько 50-60 млн осіб, після 1953 р. — 30 млн.⁷⁰ Ці цифри говорять самі за себе). Одна з цілей детальних процесуальних гарантій недоторканості особи — це те, щоб жоден невинний не потрапив на лаву підсудних, а якщо вже так сталося, то був би негайно звільнений. Усі правила про презумпцію невинності, право мати адвоката, право судового оскарження будь-якого рішення про позбавлення волі тощо спрямовані, насамперед, на захист чесних людей, людини, яка не порушувала закон, повинні гарантувати, щоб людина ні через помилку, ні через чийсь злий умисел не була позбавлена волі або не була порушена її особиста недоторканість іншим чином.

По-друге, тоталітарні держави завжди з успіхом використовували саме систему правоохоронних органів (перетворюючи їх з органів, покликаних забезпечити права людини, в установи репресивні) для боротьби з противниками режиму, та й просто зі всіма небажаними.

По-третє, і особи, що порушили закон, у тому числі і кримінальний, не стають людьми поза законом. Хоча їхні права і свободи можуть підлягати певним обмеженням, ці обмеження повинні бути законними і необхідними.

Тому право на свободу і особисту недоторканість, право на справедливий і публічний розгляд кожної справи компетентним, незалежним і неупередженим судом є важливим правом кожної людини, миром та гарантом демократичного суспільства”⁷¹.

Наведена цитата розкриває думку та погляд сучасного вченого та члена Комітету ООН з прав людини на проблему і, водночас, показує рівень розуміння цієї проблеми, характерний для Драгоманова і абсолютно співзвучний вимогам сучасного рівня її регулювання. Наприклад, визначаючи недоторканість особи без судового рішення, Драгоманов не абсолютизує це положення і не робить виключно декларативним, а розвиває його положенням про те, що в разі виявлення особи на місці скоєння злочину кожен може затримати винного, але одразу ж повинен передати його в руки судової влади для винесення нею рішення про затримання або іншого вирішення цього питання. В цьому положенні зацікавлено той аспект, що право вирішення питання про арешт чи затримання особи Драгоманов повністю відносить до компетенції судової влади. Крім цього, Драгоманов висуває гарантією недоторканості особи положення про те, що “ніхто не повинен бути судимий судом надзвичайним”. Кримінальний суд, крім мирового, повинен бути суд із присяжними”⁷², тобто тільки змагальний процес за участю адвоката і з найширшими гарантіями справедливості та об’єктивності розгляду. Ще однією гарантією справедливого судового розгляду, яку постійно підкреслював Драгоманов, є провадження судового розгляду зрозумілою для підсудного мовою*. На прикладі тодішнього суду в Російській імперії, “який допомага тепер усяким обдери-лупіям обкрадати робітника і що дуже часто суд цей — тільки глум з того, що люди звуть правдою”⁷³, — Драгоманов показував необхідність розподілу влади з тим, щоб судова влада як незалежна і підпорядкована виключно закону могла бути гарантом прав людини, оскільки без незалежного суду неможлива реалізація такого важливого, на думку Драгоманова, права людини, як “право цивільного і кримінального позову проти службових осіб і установ за незаконне порушення інтересів особи”⁷⁴.

Першим кроком до того, щоб суди стали хоч скільки-небудь незалежними і законними, треба, вважав Драгоманов, розширити компетенцію звичайних судів і на політичні злочини, знищити в будь-якому

* Це положення Драгоманов формулював, як “недоторканість всіх національностей в приватному і публічному житті (в школах, судах і т.д.)”. Воно зустрічається практично у всіх працях мислителя, де йдеться про політичну свободу, про праводовиш. Див.: “Внутреннее рабство и война за освобождение”, “До чего довоевались?”, “Вольный Союз”-“Вільна Спілка” та ін.

вигляді III відділення та інші інквізиції, адміністративне заслання і т.п.⁷⁵. Наявність будь-яких позасудових репресій дає підставу стверджувати про грубе порушення прав людини і, передусім, права на недоторканість, справедливий суд та судові гарантії. У своєму відкритому листі до Лоріс-Мелікова Драгоманов писав, що мінімально необхідне, що треба зробити для припинення революційного терору в Росії і розвитку країни в напрямі розвинених європейських держав, — це: “1. Відмінити не тільки поставлених після 2 квітня 1879 року сатрапів зі всіма їх постановами, але й взагалі всі надзвичайні заходи, прийняті з 1663 року і всі особливі суди з політичних справ.

2. Відновити у їхніх правах всіх тих, хто постраждав від дій цих сатрапів, заходів і судів.

3. Знищити III відділення зі всіма йому подібними і діями їхніми, типу адміністративного заслання, і забезпечити недоторканість особи, не обвинуваченої правильним судом...”⁷⁶.

Роль незалежної судової системи, на думку Драгоманова, полягає ще й у тому, що охорона всіх прав та свобод людини є завданням суду. Для надання змоги реального контролю за дотриманням прав людини, а також для припинення порушень прав та законних інтересів громадян Драгоманов вважав за необхідне, щоб судді були незалежні і невідповідні органам місцевого самоврядування⁷⁷, а також, щоб суддя мав право під власну відповідальність, в разі потреби, вдаватися до застосування збройних сил для припинення порушень людських прав, при цьому військово командування зобов'язане підпорядковуватись судовій владі⁷⁸. Підкреслюючи, що основні права людини є невідчужувані для влади⁷⁹, Драгоманов, водночас, передбачав можливість певних обмежень прав та свобод людини, зокрема на випадок війни, але і в такому разі, вважав він, ці обмеження повинні бути оформлені в законодавчому порядку, та ніхто не може бути притягнутий до відповідальності військовим судом, якщо він не є військовослужбовцем або військовозобов'язаним. Так само, як навіть у разі війни недопустиме розширення повноважень військових судів, поява надзвичайних судів або органів позасудової репресії⁸⁰.

Розробка Драгомановим проблеми основних прав людини має фундаментальний характер. Тодішня правова реальність, яка не гарантувала недоторканості людської особистості, контрреформи 80х років, які звели нанівець досягнення судової реформи, — все це наочно переконало Драгоманова в необхідності головну увагу приділяти саме боротьбі за такі права людини, як право на особисту недоторканість, рівність

усіх перед законом, іншим "індивідуальним правам". Особливу увагу він приділяє гарантованості та захистові перелічених прав, тобто наявності процедурних гарантій правосуддя. Драгоманов відстоював також незалежність судової влади, невідзвітність суду місцевим органам влади чи місцевого самоврядування. У своєму конституційному проекті, розробленому відповідно до умов Російської імперії, Драгоманов висуває таке важливе для гуманізації системи покарань положення, як недопустимість покарань, які принижують людську гідність, так само, як і заборона смертної кари і виключення її із системи покарань. Ці заходи, на думку Драгоманова, повинні були б не тільки сприяти розвитку суспільства, а й усунули б такі патологічні прояви протесту проти існуючого порядку, як терористичні акти, непримиренним противником яких він був.

Усе це показує, що рівень правової розробки проблем основних прав людини у працях Драгоманова не тільки відповідав найвищим вимогам його часу, суспільним потребам українського та інших народів, що перебували під гнітом Російської та Австро-Угорської імперії, але й становить певний інтерес для сучасного етапу державотворення в Україні. Зокрема, підвищення ролі судових органів у забезпеченні та захисті прав та свобод людини є нагальною потребою часу. І думка Драгоманова про те, що суд вправі вдаватись до використання військової сили для припинення чи недопущення порушення законних інтересів особи, могла б бути поштовхом для серйозних роздумів над проблемою авторитету суду та ефективності виконання його рішень.

4. Громадянські права і свободи

З громадянських прав людини, які передбачені сучасними міжнародно-правовими актами, у працях Михайла Драгоманова значна увага приділена таким, як свобода пересування і вибору місця проживання, право на притулок у разі переслідування за політичні переконання чи з політичних мотивів, право вступати у шлюб та створювати сім'ю, право володіти майном. В окремих працях Драгоманов висловлює розуміння важливості та значення для правового статусу особи права людини на визнання її правосуб'єктності, права на громадянство як обов'язок держави виступати захисником інтересів своїх громадян і поза межами держави, хоча у сучасному розумінні обсягу та змісту вказаних прав у Драгоманова нема. Та це зрозуміло, оскільки на той

час актуальним питанням була боротьба за досягнення для українського народу елементарних прав людини, широко декларованих та гарантованих у розвинених європейських країнах і, водночас, практично недоступних для українців в обох імперіях, попри те, що в Австро-Угорщині на той час вже була прийнята конституція. Наявність конституції зовсім не виключала безправного стану українців у Галичині, не кажучи вже про Буковину та Закарпаття, порівняно з іншими народами імперії. Яскравим прикладом такого диференційованого підходу до різних народів з боку австрійських властей може бути ставлення до самого Драгоманова та низка так званих соціалістичних, а, по суті, антиукраїнських процесів у Львові наприкінці 70-х років.

Ті чи інші права людини у певні історичні періоди набувають особливої гостроти. Це, наприклад, можна сказати про свободу пересування і вибору місця проживання, які в 70-80-х роках ХХ ст. були поставлені, через об'єктивні та суб'єктивні причини, в центрі міжнародної боротьби за права людини. Без сумніву, не втратило своєї актуальності це питання і сьогодні. Законодавче вирішення та врегулювання права кожної людини вільно пересуватися й обирати собі місце проживання у межах країни, так само, як і право покидати будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатись у свою країну, вкрай необхідне як для успішного розвитку процесів державного будівництва, так і для дотримання та гарантованості прав та свобод людини. Важливість цього права людини для її правового статусу відстоював і Драгоманов, підкреслюючи, що "громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути"⁸¹. В даному контексті Драгоманов під "громадою" розуміє державу, і, звідси, йдеться саме про право людини покидати будь-яку країну. Відстоював мислитель і право вільного пересування та вибору місця проживання. Він підкреслював, що існуючий в Російській імперії порядок, який "не дозволяв євреям вільного проживання по всій країні"⁸², є свідченням беззаконня та безправ'я, повного ігнорування прав людини. Зі системою обмеження прав людини на вибір місця проживання Драгоманову довелося зіткнутись й особисто, коли тільки еміграція (теж, по суті, вимушена) врятувала його від того шляху, який був характерний для багатьох діячів української культури, українського національного руху, — заборона проживати в Україні, відрив від рідного народу, від рідної землі. Тільки за збігом обставин Драгоманов вже у Відні довідався про розпорядження російських властей про заборону йому проживання в українських губерніях Російської імперії та викладацької діяльності в університетах

Києва, Харкова та Одеси. Але вимушена еміграція, яка відірвала його від Києва, хоч і давала умови для роботи, все ж була відривом від рідного народу, від України. Тож на власному сумному досвіді переконавшись у відсутності прав на вільний вибір місця проживання, Драгоманов у своїх працях виступав проти обмежень, які навіть законодавчо існували тоді в Російській імперії щодо реалізації цього права, підкреслюючи, що тільки відміна всіх заборон на вільний вибір місця проживання в межах країни без огляду на національність, віросповідання чи будь-які інші обставини дасть змогу нормального прогресивного розвитку суспільства, оскільки без цього права нема підстав говорити і про інші права та свободи людини.

Зацікавлює також трактування Драгомановим права на притулок у разі переслідування за політичні переконання. Звісна річ, право на притулок у другій половині XIX ст. було не дивиною, оскільки вже значно раніше політичні діячі, представники культури у разі переслідування у своїй країні вдавались до еміграції, при цьому інколи за допомогою сусідніх держав поновлюючи свої втрачені позиції. Проте саме тоді, з посиленням революційних виступів в ряді країн Європи і в Російській імперії, зокрема, це питання набуває нового змісту, особливо після низки терористичних актів проти представників влади з боку російських революціонерів. Драгоманов, у принципі не поділяючи позиції щодо політичних вбивств, виступає зі зверненнями до урядів західних держав, у яких закликає їх не видавати російському уряду революціонерів, оскільки переслідуються вони виключно за свої політичні переконання, а, крім того, “видача будь-кого з тих осіб, яких переслідує російський уряд, навіть якщо всі юридичні формальності і будуть дотримані, саме по собі потягне кару для цієї особи, яка, по суті, підлягала б суду, оскільки крім покарань, які накладає суд в Росії, можна відправляти на заслання і садити в тюрму по адміністративному свавілля”⁸³.

Після замахів на царя Драгоманов пише статтю “Тиранобивство в Росії і поведінка західної Європи”, в якій, зокрема, підкреслює, що “кожен цивілізований уряд повинен зрозуміти, що штовхає підданих царя на політичні замаху і, таким чином, повинен відмовляти в вимогах російського уряду видавати злочинців”⁸⁴. Можна стверджувати, що Драгоманов розумів право на притулок у разі переслідування за політичні переконання як одне з невід’ємних прав людини, гарантованість якого є обов’язком кожної цивілізованої держави. Тобто Драгоманов виводить проблему дотримання та гарантованості прав та свобод людини з суто внутрішньої проблеми кожної держави на між-

народний рівень, стверджуючи, що, хоча будь-яка держава не вправі втручатися у внутрішні справи іншої держави, проте широка поінформованість міжнародної громадськості про факти порушення тих чи інших прав та свобод людини у країні, гарантоване надання іншими державами політичного притулку особам, які переслідуються за політичні переконання чи з будь-яких інших ідеологічних мотивів, є тими широко доступними і, водночас, достатньо ефективними засобами міжнародної боротьби за дотримання та гарантованість прав та свобод людини. І можна з певністю стверджувати, що у тій широкій міжнародно-правовій діяльності з питань прав людини, яка розгорнулась після другої світової війни зі створенням Організації Об'єднаних Націй, є певний внесок видатного українського мислителя-гуманіста Михайла Драгоманова.

Право людини на вступ у шлюб та створення сім'ї Драгоманов абсолютно обґрунтовано тісно пов'язував з рівноправ'ям чоловіків і жінок. Ще у своїй магістерській дисертації, заперечуючи традиційну точку зору про те, що імперія в Римі була регресом і занепадом, порівняно з Республікою, він писав: "Ми не думасмо, щоб можна було безумовно схвалювати консерватизм у відношенні староримської сім'ї, в якій батько міг продати, стратити дружину і своїх дітей, і щоб можна було не визнавати прогресу в римському законодавстві часів імперії, яке дало людські права римським дітям і жінкам і знищило катонівський лад сім'ї"⁸⁵. Саме вільна згода сторін, що одружуються, їхня юридична та фактична рівність при створенні сім'ї були для Драгоманова обов'язковою умовою для реальності вказаного права людини; при цьому він підкреслював, що саме такий підхід є характерним для українського народу.

5. Людина і держава

Політичні права та свободи, боротьба за їхнє законодавче закріплення та гарантованість, значення цих прав людини для суспільства, їхнє місце у правовому статусі особи — ці проблеми посідають чільне місце у політико-правових та публіцистичних працях Михайла Драгоманова. Як підкреслив у своєму дослідженні правових поглядів мислителя В. Г. Сокурєнко, "більшу частину своєї політичної творчості Драгоманов присвятив вченню про політичні права та свободи, які він вважав визначальним моментом для всіх елементів політичного життя на-

роду”⁸⁶. Як уже зазначалось вище, трактування мислителем терміну “політична свобода” значно ширше від сучасного його розуміння. Тож, говорячи про політичні права та свободи людини у працях Драгоманова, маємо на увазі тільки ті, які передбачені Декларацією та Пактом про громадянські та політичні права, зокрема право на свободу думки, совісті і релігії, право на свободу переконань і на вільне їхнє виявлення, право на свободу мирних зборів і асоціацій, право на участь в управлінні своєю країною. Перелічені права постійно перебували у полі зору Драгоманова. При цьому його цікавило не тільки сучасне законодавче вирішення, а й шляхи врегулювання проблем, пов’язаних з реалізацією цих прав на різних історичних етапах розвитку людського суспільства.

Зацікавленість окресленими проблемами, розуміння того глобального значення, яке вони мають для прогресу, з’являється у Драгоманова дуже рано. Прикладом може послужити лист до батьків, написаний ще у час навчання у Полтавській гімназії, в якому він, зокрема, писав: “Скільки чудесних статей з’явилося з тих пір, як вступив на престол Олександр і дав нам свободу слова — запоруку всього кращого тому, що тільки тоді можна досягнути розвитку, коли всяка думка може бути сміливо висловлена. Обскуранти скажуть, що коли всі почнуть думати, то не обберешся помилок. Пусте — розум людини, як би довго не помилявся, завжди знайде вихід до істини. Краще вже помилятися, ніж апатично лежати в п’ятні без думки. Це можна порівняти ось із чим: якщо помилка — падіння, то падати може тільки той, хто ходить, а не той, хто лежить. До того ж, допустим, що одне покоління буде помилятися в одному, зате воно досягне в іншому, а наступне покоління вже певне не буде помилятися в тому, в чому помилялись батьки його і т.д. Все-таки вихід до істини буде, це зрозуміло як 2x2”⁸⁷. І пізніше, у багатьох своїх працях він відстоює важливість та значення свободи думки, свободи слова для суспільства і для людини.

Особливе місце у поглядах Михайла Драгоманова посідає право на свободу думки, совісті і релігії. Цій проблемі він присвятив багато праць: від ґрунтовних історичних досліджень до популярних видань для українських селян. Якщо глянути на хронологію їхнього написання, то можна побачити, що, тією чи іншою мірою, дана проблема зацікавлювала мислителя упродовж усього його творчого життя. Так, праця “Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XVI-XVII столітті” була написана у першій половині 70-х років, а “Про волю віри” — незадовго до смерті. Не торкаючись тут питання про світогляд

мислителя, його особисте ставлення до релігії, хотілося б тільки зазначити, що, на нашу думку, попри наявність цілої низки досліджень із цього питання⁸⁸, воно вивчене далеко не до кінця і вимагає об'єктивного та ґрунтовного дослідження. При цьому важливо чітко розмежовувати позицію Драгоманова стосовно релігії взагалі, стосовно тодішніх офіційних релігій та його боротьбу з клерикалізмом і відстоювання свободи совісті. Тут можна, до певної міри, погодитись з О. Андровичем, який у статті “Пам'яті учителя” писав: “Все, що розвивало суспільний розум, звав Драгоманов добром; все ж, що ставило поступу перепони, було в очах його злом. Релігія, поучаюча любови і людяности, проповідуюча рівність і братерство, являється могутим культурним чинником; релігія, підпираюча своїм авторитетом тиранство і забобонство, релігія, застигла в старих формах культу, викладаюча свою науку на незрозумілій народу мові, не несе світ, а гасить його. Для того Драгоманов був на стороні великого сучасного релігійного руху на Україні, котрий вилився в форму баптизму”⁸⁹.

Без сумніву, Драгоманов ніколи огульно не боровся з “релігією як опіумом для народу”, не відстоював войовничий атеїзм та матеріалізм. Проте, на нашу думку, підтримував нові релігійні течії в Україні Драгоманов не тому, що поділяв ці новітні вчення, а відстоюючи свободу совісті та рівність усіх віросповідувань. Що ж до релігії як джерела моральності та любови до людей, то тут Драгоманов вважав, що “тепер проповідь гуманізму вірніше буде не зв'язувати з ... релігіями”⁹⁰. І той факт, що поховано Драгоманова за протестантським обрядом, що інколи подається як свідчення прихильності мислителя до протестантизму, було б неправильно так трактувати. Племянниця Михайла Драгоманова, сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк згадувала: “Мені Леся розказувала, як дядько просив, щоб не давали його після смерті “тим чорним крукам” (так він називав православне духовенство, якого дуже не любив), щоб вони не “заводили” над ним на похоронах. Тому зважили, — раз уже не можна зовсім без релігійного обряду [у той час у Болгарії не дозволялось таке поховання. — А.Т.], — поховати дядька за протестантським, яко найпростішим (без жодного “заводіння” — співу) і найменш прикрим тому для дядька, а не тому, що він ставився прихильно до протестантського руху. Про цю прихильність я од Лесі не чула”⁹¹.

Сам же Драгоманов в одному зі своїх листів до Михайла Павлика так пояснював свій інтерес до протестантського руху: “Думаю ... почати літературу для наших баптистів, котрих дурні прозвали штундистами, а

люди, не знаю чому, і звуть їх так, хоч самі сектанти не приймають цього імені. Написав я для Англії статейку про баптистів на Україні, де вскуб і австро-польську цензуру. Написав листи в Лондон, Гамбург і Цюріх і сподіваюсь зав'язати прямі стосунки з тамтошніми главатарями баптистів, — і думаю перше всього перекласти звичайний, — ортодоксальний, — катехизис німецьких баптистів, котрий ачеї же не заборонений в Австрії, — а далі пускати більш прогресивні трактати англо-америк. баптистів. Між иншим, це мусить спинити і “обрусеніє” укр. баптистів — а може посіє баптизм і в Галичині. Я взагалі не вірю, щоб правосл. і католи. могли зразу перейти до нашого світогляду і дуже був би радий, як би протестанська пропаганда приготвила нам дорогу, — а коли нема на це справжніх протестантів, то готов сам справляти їх службу. З православними та ще сзуйтськими путами на ногах далеко не підеш, — і в Галичині перше діло вдарити по них”⁹².

Виходячи з політичних та соціальних потреб українського народу, зокрема в Галичині, Драгоманов піддавав гострій критиці і греко-католицьке духовенство. Деякі дослідники критикували саме цей напрям діяльності Драгоманова. Не беручись оцінювати заслуги греко-католицького духовенства перед українським народом, хотілося б зазначити, що в ХІХ ст. не було серед нього жодного представника, який би за зробленим для рідного народу зміг би хоч трохи зрівнятися з діяльністю митрополита Андрія Шептицького чи кардинала Йосипа Сліпого. Більше того, в необхідності секуляризації українського національно-визвольного руху, української культури та політики Драгоманова ще більше переконала позиція, яку висловив у своєму листі до редакції часопису “Друг” о. Стефан Качала. Він писав, що “Драгоманов кладе башкибузуків і жидів на рівні з попами, тих останніх особливо зове п'явками, котри ссуть кров народу. Бідність народу не кладе на карб лінивства, розрутности і п'янства, ани того, що хлоп що має, несе до жида, він причину бідности знаходить в том, що хлоп дає на церкву і попови на молебень, — і далі, — межі попами знайдуться різні люди, можуть бути і такі, котрі просвіту народу уважають противну своєму інтересові, але ж того в загал сказати не можна, бо хто ж позаводив школи, як не попи? Правда, Драгоманов знайшов одного попа по своїй мислі, а тим єсть архимандрит Палагич, котрий каже: пропагує союз межі хлопами турками і християнами (без различія народности) і войну проти богів могометанських чи християнських, або войну тих, що не мають нічого против тих, що щось мають... Если то має значити просвіщати народ, тогда ми попи скажем одверто, же такої просвіти не хочем”⁹³.

Отже, ставлення Драгоманова до окремих питань релігійної проблеми необхідно враховувати, розглядаючи розуміння мислителем права людини на свободу думки, совісті й релігії, яке повністю співзвучне вимогам міжнародно-правових актів із прав людини.

У всіх своїх працях, торкаючись, тією чи іншою мірою, прав та свобод людини, Драгоманов постійно підкреслював, що свобода совісті, право людини сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної релігії, повна рівність усіх віросповідань є невід'ємною частиною політичної свободи, необхідною умовою вільного розвитку суспільства та одним з головних прав людини.

Зацікавлення Драгоманова проблемою свободи совісті, його компетентність у цьому питанні були настільки великі, що, відбуваючи за кордон для видання "Громади", він планував висвітлювати в цьому позацензурному українському органі саме "європейські релігійні питання"⁹⁴. Драгоманов виділяв свободу совісті серед інших прав людини не тільки за її значенням для індивіда, але і для суспільства і держави загалом. У своїй праці "Східна політика Німеччини і обрусіння" він писав: "Не можна заперечувати, що дійсно релігійна єдність полегшує єдність державну, посилює зв'язок між членами держави. Але з цього, по-перше, не слідує, щоб держава мала право силою встановлювати єдність релігійну, раз якщо вона порушена або не існувала, тому що тоді держава порушує священніше право особи і породить такі явища і прагнення всередині себе, які знищать саму мету державного життя: блага матеріальні і моральні по можливості кожного її члена. По-друге, погнавшись, з метою встановлення єдності державної, за встановленням єдності релігійної, політична влада власне послабить єдність державну, тому, що гонима партія буде прагнути утворити державу в державі, намагатись увійти в спілку з близькими їй елементами в інших державах... Тільки свобода совісті, тобто відокремлення поняття про державу від поняття про релігію і може встановити єдність державну"⁹⁵.

Аналізуючи розвиток самого поняття свободи совісті, його значення для суспільства та законодавче закріплення і регулювання цих відносин у розвинутих країнах, Драгоманов підкреслював, що в розвинутих цивілізованих державах "вже знають, що віра само по собі, а громадські справи самі по собі, що кожен може думати про віру, як хоче, а в громадських справах люди всяких думок про віру можуть виступати спільно"⁹⁶. Вважаючи свободу совісті, релігійні переконання людини, їхню недоторканість цілями для боротьби за законодавче закріплення, Драгоманов, водночас, підкреслював неправомірність ототожнювання

боротьби за національне визволення з боротьбою за права віри чи базування політичної боротьби на релігійній основі. Так, критикуючи позицію народовців, він радив Івану Франку у політичній діяльності пам'ятати, “що клерикально-уніатська політика народовців окрім того, що безплідна в Галичині, не східна з всеукраїнською ідеєю, бо окрім того, що вона отдаля Галичан не-уніатів, вже зовсім не інтересна і навіть антипатична Русинам православним в Буковині і Росії”⁹⁷. Тим більше несумісним зі свободою совісті Драгоманов вважав проголошення тієї чи іншої релігії державною, панівною.

Особливо відчутними наслідки такої політики були в Російській імперії, де православ'я стало фактичним знаряддям русифікації поневолених народів та “підпорою трону”. Виступаючи проти такого одержавлення церкви, Драгоманов на підставі конкретних фактів показує перебрання православною церквою на себе певних, далеко не високоморальних функцій органів влади. “З останнього звіту, — писав Драгоманов в одному зі збірників “Громади”, — обер-прокурора св. Синоду бачимо, що калужський архирей звелів своїм попам, щоб вони “старались узнавать о появлении у прихожан вредного и возмутительного содержания книг и употребляли меры к истреблению оных и внимательно наблюдали за преподаванием в сельских школах и за нравственными свойствами учителей; о наблюдениях же своих сообщали благотворительным для дальнейшего распоряжения...”. Обер-прокурор, перепечатавши ці слова в свій звіт, усе рівно, що звелів теж робити всім попам по імперії. Так то “царство не от міра сего” цілком записано в поліцейських”⁹⁸. Більше того, “митрополит київський Арсеній написав своїм попам, що як який доведе себе до того, що в його селі заведеться світська школа, то під той стратить парафію”⁹⁹. Саме церковна цензура не дозволяла друкувати українською мовою релігійну літературу. Як писав Драгоманов у листі до Мелітона Бучинського: “От з попами не так скоро зладимо. Ці ще довго не пустять ні Євангелія, нічого такого по українськи, — поки буде церковна цензура”¹⁰⁰.

Проте, незважаючи на цензурні заборони, розуміючи “яку велику вагу має, поки що, віра у нашому народі”¹⁰¹, Драгоманов активно сприяв надходженню на українські землі, що входили до складу тодішньої Російської імперії, релігійних видань з-за кордону, виявляв зацікавлення перекладом українською мовою Біблії, сприяв появі такого перекладу. Так, найбільш постійна тема листування Драгоманова з Пантелеймоном Кулішем — переклад св. Письма, над яким, головню, трудився наприкінці свого життя Куліш, про що він і пише Драгоманову, знахо-

дючи у цій праці співчуття й допомогу з боку останнього ¹⁰². В одному зі своїх листів Куліш писав до Драгоманова: “Коли б не Ви, не було б такого перекладу Біблії” ¹⁰³.

Те, що для Драгоманова головним у проблемах релігії була свобода совісті, підтверджують і його праці та листування мислителя. У той час, коли для всієї радикально та демократично настроєної молоді свобода, соціальне визволення народу та атеїзм були нерозривно пов’язані, Драгоманов не тільки толерантно ставився до релігійних переконань кожної людини, а й постійно підкреслював, що “варто обороняти свободу не менше, ніж ширити самий атеїзм. А може ще і більше, — бо справді, хто його зна, чи єсть бог, чи нема” ¹⁰⁴. Для Драгоманова суттєвим є переконання найширших верств населення, “що всякий примус в справах віри є річ погана і шкідлива для громади і для самої віри і що різниця в думках людських виходить з самої природи людей і не тільки не шкодить людям, а служить їм до того, щоби доходити до правди та випередити одне одного наукою та добротою” ¹⁰⁵. Тому Драгоманов, говорячи про права людини, підкреслює необхідність наявності серед інших прав людини такого права, як “свобода совісті (віри або невір’я) і всякого публічного богослужіння і обрядів, які не суперечать нормам громадської моралі. З цієї свободи випливає відміна державної церкви і перетворення всіх церковних установ в приватні, які утримуються виключно за рахунок бажаючих і управляються відповідно до їх волі, без всякого сприяння чи втручання установ цивільних [державних. — А. Т.]” ¹⁰⁶.

Свобода совісті, на думку Драгоманова, полягає й у тому, що “кожен може стояти за свою віру, змагати словом чи письмом перетягати до неї людей” ¹⁰⁷, тобто в праві релігійної пропаганди, при цьому єдиним застереженням може бути тільки чітке розмежування релігійних та громадських справ та обмеження, встановлені в законодавчому порядку, виходячи з міркувань громадської безпеки (оскільки пропаганда тих чи інших релігійних поглядів не повинна “піднімати шкідливу колотнечу межі людьми” ¹⁰⁸), норм громадської моралі, прав та інтересів інших осіб.

Драгоманов рішуче засуджує існуючий у тодішній Російській імперії порядок у справах релігії. Він підкреслює, що ніхто не повинен зазнавати примусу стосовно своїх релігійних переконань, піддаватись переслідуванню з огляду на них. Він виступає проти примусу різновірців у змішаних шлюбах із православними хрестити дітей у православ’я, покарань за відхід від православ’я в інші віровизнання, вважає

недопустимим “звати їх образливим іменням розколу, мучити відпавших по переконаннях від православ'я воєнними езекуціями, засланням в Сибір, грошовими штрафами, ув'язненням в тюрмах, в монастирях та іншими утисками”¹⁰⁹. Ці обмеження, на думку Драгоманова, є не тільки свідченням повної відсутності прав людини в цій імперії, а й деморалізуюче впливають на все суспільство й на державу. Тому “проголошення та гарантованість основ повної релігійної свободи”¹¹⁰, — підкреслював мислитель, є необхідною умовою розвитку суспільства і гармонійних відносин між особою та державою, важливою складовою частиною правового статусу особи, невід'ємним правом людини.

Значну увагу, поряд зі свободою совісті, Драгоманов приділяв праву людини на свободу переконань і на вільне їхнє виявлення, яке включає в себе свободу вільно дотримуватись своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами. Твердо переконаний, що будь-які прогресивні зміни у суспільстві можуть відбуватись тільки еволюційним шляхом, він приділяв велику увагу поширенню передових прогресивних ідей серед найширших верств народу, і в цьому проявлялись його погляди на рущійні сили суспільного прогресу. Драгоманов постійно підкреслював, що тільки широка просвіта народу, ознайомлення з передовими ідеями світової політичної, правової та соціальної думки може бути підставою політичної боротьби за національне, політичне і соціальне визволення народу. Тому свобода слова, наявність вільної преси, законодавчо визначені цензурні межі і є тими необхідними умовами, без яких не може і йтись про свободу переконань та вільне їхнє виявлення.

Свобода преси як самоцінний соціальний феномен водночас є необхідною передумовою наявності, гарантованості та захисту всіх інших прав та свобод людини, передумовою прогресивних змін у суспільстві. Тому у своїй статті “Старі нужди перед новим царем” він писав, що необхідно в Російській імперії “перш за все дати свободу преси, яка може виразити потреби народів”¹¹¹.

Розглядаючи кожне з прав людини не тільки у плані їхнього сучасного законодавчого регулювання та перспектив розвитку у майбутньому, Драгоманов водночас з позиції історика простежує його зародження та розвиток в історичному процесі. Так, ще в одній з перших своїх історичних праць, присвячених імператору Тіберію, прагнучи об'єктивно і всебічно оцінити його діяльність та роль у римській історії, Драгоманов виділяв як беззаперечну заслугу Тіберія той факт, що він постійно підкреслював: “У вільній державі і слово, і думка повинні бути вільні”¹¹².

Драгоманов був переконаний, що розвиток людського суспільства повинен супроводжуватись розширенням прав людини, у тому числі і права на вільне висловлювання своїх переконань. В одному з листів він писав, що ніщо не допоможе успішному проведенню демократичних перетворень та реформ в Російській імперії краще, ніж “наука і детальна критика діл краєвих”¹¹³. І особливе значення тут належить вільним, позацензурним виданням, нехай то будуть газети, журнали, брошури, книги. Саме такі цілі ставили “Стара Громада” і Драгоманов, коли розпочинали видання “Громади”. І пізніше, коли лідери “Старої Громади” відмовились від продовження фінансування “Громади”, мотивуючи це також і тим, що політичні видання недостатньо ефективні і корисні для розгортання українського руху та що усна пропаганда значно краща, — Драгоманов рішуче заперечував таку позицію, підкреслюючи необхідність українських видань, які б ширили серед громадськості “європейсько-українські ідеї”¹¹⁴.

Розглядаючи свободу переконань як одну з важливих свобод людини, Драгоманов зрозумів необхідність наявності та гарантованості тих прав і свобод, які становлять основу права на свободу переконань, визначаючи їх як можливі шляхи здійснення людиною свого права на свободу переконань, тобто можливості вільного пошуку, отримання та поширення своїх ідей та інформації, яка необхідна для обґрунтування вказаних ідей чи будь-якої іншої інформації, яку людина бажає поширювати, за умови, що такі ідеї та інформація не можуть зашкодити громадському порядку та суспільній моралі. Виходячи з цього, Драгоманов визначав вказане право, як “свободу слова, друку, театрів і навчання”¹¹⁵. На нашу думку, вимога свободи театрів на сьогоднішній день, при розвинутій системі радіо та телемережі, звучить не зовсім актуально, але в XIX ст., коли театри, поруч із друківаними виданнями, були чи не єдиними каналами поширення ідей, окреме застереження стосовно їхньої свободи було цілком обґрунтованим. Тут доречно буде згадати, що і у так званому Емському указі окремо згадувалось про український театр, точніше — про заборону українського театру. Тобто Драгоманов, розглядаючи дане право, мав на увазі ті можливі форми вираження та поширення своїх ідей, які людина могла використати на той час, розуміючи важливість свободи всіх форм вираження та розповсюдження інформації. Власне тому в даному переліку називається і свобода навчання. Причому, йдеться не про право на навчання, а саме навчання як один зі способів поширення та пропаганди певних поглядів.

Розглядаючи наступне право людини, яке Декларація подає як “право на свободу мирних зборів і асоціацій”¹¹⁶, мусимо зазначити, що Драгоманов, як і Пакт про громадянські і політичні права¹¹⁷, право на свободу зборів і право на свободу асоціацій розглядає як два різні права, які, відповідно, вимагають окремого підходу та самостійного правового регулювання, закріплення та гарантування. Так, Драгоманов визначає “свободу зборів, петицій і заяв зовнішніми знаками (малянками, прапорами, процесіями та ін.)” та “свободу товариств і об'єднань”¹¹⁸. При цьому, розглядаючи право зборів, він зазначає, що в даному разі право обмежується вимогами дотримання зовнішнього порядку та безпеки в населених пунктах. Розглядаючи мирні збори як одну з важливих форм політичної роботи серед населення, він, починаючи з 1875 р., коли йому довелося вперше побувати на народному вічі в Галичині, і до кінця життя у своїх працях, а особливо в листах до своїх галицьких кореспондентів, зокрема Михайла Павлика, Івана Франка, Теофіла Окуневського та інших, приділяв увагу вдосконаленню форм проведення таких зборів, порядку обговорення питань на них, більш ефективному використанню вказаного методу роботи серед населення, тим більше, що тогочасне законодавство Австро-Угорської імперії надавало таку змогу. Більше того, Драгоманов разом з М. Павликом написав працю “Про віча”, яка, з огляду на гостроту проблем та актуальність для українського населення Галичини, була надто небезпечною для австрійських властей, через що її і конфіскувала цензура.

Однією з проблем, яка порушив Драгоманов, висвітлюючи питання організації та проведення масових зборів громадян, була проблема їхнього використання у передвиборній боротьбі з тим, щоб максимально використати ті, хай і досить обмежені, права та можливості, які надавала чинна конституція щодо участі в управлінні державою. Право людини на участь в управлінні своєю країною, безпосередньо або через вільно обраних представників, знайшло достатньо повне і ґрунтовне висвітлення у працях Драгоманова. Ще перебуваючи в науковому відрядженні в Західній Європі, він цікавиться виборчими законами різних країн Європи, порядком функціонування та вирішення окремих питань парламентами. Зацікавлює його і діяльність виборних органів в Австро-Угорській імперії, зокрема Віденського парламенту та Галицького сейму. В одному з листів до Бучинського він просить останнього написати: “Скільки було на сесіях депутатів руських у Сеймі львівським і віденським од начала конституції і якого стану?”¹¹⁹. Пізніше він радить

відомому політичному та громадському діячеві Теофілові Окуневському визначити боротьбу за загальне виборче право як безпосереднє політичне завдання всього українського руху в Галичині ¹²⁰. Драгоманов вважав, що “всі особи, які досягли 21-річного віку, повинні користуватися виборчим правом і правом бути обраним до будь-яких представницьких зборів і на посади обшинні, волосні та повітові; для права ж бути обраним на збори і посади обласні [в даному разі область означає певний цілісний економіко-етнічний регіон; так, всі українські землі, що входили до складу Російської імперії, на думку Драгоманова, могли б бути поділені на три такі області. — А.Т.] і державні необхідний 25-літній вік” ¹²¹. Єдиним обмеженням, точніше — умовою надання виборчих прав, є тільки віковий ценз, і те, що він децю вищий від нині прийнятого, пояснюється позицією Драгоманова стосовно участі молоді у політичній діяльності, чого він був принциповим противником, вважаючи, що передчасне включення громадянина у політичну діяльність не дає змоги отримати належну освіту та сформуванню зрілий погляд на життя, що в майбутньому може стати, а здебільшого і є, серйозною перешкодою для того, щоб із молоді людини сформувався зрілий та достатньо обізнаний політичний чи громадський діяч. На думку Драгоманова, “тепер вже пройшов час, коли керувати суспільством могли люди одних тільки “горячих переконань”, “чесних прагнень”, “палкого слова”, до всіх цих якостей необхідний додаток — чіткі знання суспільних явищ на батьківщині і за кордоном, тобто на значному просторі, і при цьому за тривалий відрізок часу, тому що в іншому випадку обов’язково “керівник суспільства” буде короткозорий і попаде в халепу” ¹²². Водночас слід зазначити, що Драгоманов ясно усвідомлював, що наявність у всіх виборчих прав ще далеко не є гарантією однакових можливостей для представників різних верств та груп населення на участь в управлінні державою. Тому він зазначав, що “закони про виборчі сходи і округи повинні бути складені таким чином, щоб обрані могли представляти не тільки жителів усіх місцевостей, але й, по можливості, всіх видів занять, а також не тільки більшості, але й меншості” ¹²³. Власне під оглядом розуміння Драгомановим права людини на участь в управлінні державою необхідно розглядати його погляди на розвиток місцевого та регіонального самоврядування, а також його вчення про федералізм ¹²⁴. Під політичною свободою Драгоманов розуміє права людини та громадянина на самоврядування, і вимога “безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах” ¹²⁵ є, по суті, вимогою надання та гарантування участі громадянина в управлінні державою.

Розглядаючи розуміння Драгомановим права людини на участь в управлінні державою, необхідно зазначити, що він тісно пов'язував це право з правом кожної людини на рівний доступ до державної служби і вважав “обмеження права служби католиків і євреїв”¹²⁶, яке було характерним для Російської імперії, грубим порушенням прав людини. На думку Драгоманова, тільки рівне право кожного громадянина на виконання певних службових обов'язків, з урахуванням інтелектуальних та професійних здібностей та фахової освіти, так само, як і рівні права при обранні державних та місцевих органів, — є необхідною умовою успішного функціонування та розвитку всього державного механізму. Інакше, неможливо говорити про існування прав людини та перспектив для прогресивного розвитку держави.

Завершуючи розгляд поглядів Драгоманова на політичні права людини, необхідно зазначити, що він правильно розумів їхню роль та значення як для правового статусу особи, так і для суспільства загалом. І велика кількість праць, присвячена мислителем висвітленню та розробці тих чи інших політичних прав людини, свідчить про його постійну увагу до цієї проблеми і його високий фаховий рівень у підході до їхнього розгляду та законодавчої регламентації. Виступаючи органічною частиною всієї системи поглядів мислителя, політичні права та свободи, зокрема свобода совісті, право на участь в управлінні державою та вирішення державних справ, на якому базуються погляди Драгоманова на федерацію та самоврядування, посідають в його творчості особливе місце. Їхня розробка мала фундаментальне значення для всього подальшого розвитку української правової думки, і на сьогоднішній день становить не тільки історико-пізнавальний, а й практичний та теоретичний інтерес і, без сумніву, вимагає поглибленого дослідження та вивчення.

6. Політичне і соціальне — два аспекти однієї проблеми

Боротьба за політичну свободу неминуче повинна була привести і привела Драгоманова до висновку, що “збереження людської гідності неможливе при одній тільки зовнішній політичній свободі, а вимагає економічної забезпеченості”¹²⁷, а для цього необхідний “перегляд всього соціально-економічного становища народних мас”¹²⁸, наявність і гарантованість не тільки політичних чи громадянських прав людини, а й економічних, соціальних та культурних. Тому Драгоманов приділяє

цьому комплексу прав людини не меншу увагу, ніж іншим, а інколи висуває їх навіть на перший план. Хоча слід зауважити, що, розуміючи взаємопов'язаність і, значною мірою, взаємозумовленість усіх прав людини, він, водночас, чітко диференціював підхід до економічних, культурних чи політичних проблем. В одному зі своїх листів до Михайла Павлика він застерігає останнього від узагальненого підходу до різних сторін суспільного життя, вказуючи, зокрема, що оцінювати культурно-національні справи з позицій соціально-економічних — “це все рівно, що міряти поле літрами”¹²⁵.

Саме з позиції економічних та соціальних прав людини підходить Драгоманов і до соціалістичного руху. Для Драгоманова “соціалістична справа має практичний характер соціальної політики, і, на думку мислителя, такі речі, як 8-годинна робота далеко важніша, ніж спори про форми ... колективізму (державний чи громадський) і навіть сам колективізм. Окрім того, важні політичні і культурні ґрунти для соц. політики, як загальне виборче право, технічне виживання і т.і. Треба повчитись дивитись на соц. рух не з сектярського (чи революційного, чи консервативного) погляду, а з громадсько-еволюційного”¹³⁰. На його думку, “котра завше була еретичною для многих моїх приятелів-соціалістів, а власне, що в теперішньому соціальному руху, навіть робітницькому, справа, власне комунізму займе не дуже багато місця, а що той рух висуває на перший план такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, убеспечення робітників і т.п.”¹³¹, які, власне, і викликають інтерес та підтримку мислителя.

Визначаючи “свободу вибору заняття” як одну з важливих свобод людини, Драгоманов підкреслював, що право на працю є одним з найістотніших прав людини, оскільки воно дає їй змогу не тільки заробляти на життя і цим підтримувати своє існування, але і саме життя людини робить насправді людським — визначає сенс і мету існування, наповнює життя духовним змістом. У листі до О. М. Пипіна він писав ще 1870 р.: “Кожному хотілося б прожити вік, чимось виділившись із маси чиновників, котрі вічно живуть в недорозвинутості і в страхі перед начальником, виділитись не одним, звичайно, становищем, але й працею, і при тому вільною, незалежною працею”¹³². Тому Драгоманов приділяє постійну увагу у своїх працях та у своїй суспільно-політичній діяльності питанню права на працю, гостро критикуючи порушення або обмеження з боку влади цього права. У збірнику “Громада” Драгоманов постійно, поряд з іншими питаннями, розглядав порушення права на працю, позбавлення змоги працювати за спеціальністю з

огляду на політичні міркування чи національну або релігійну приналежність. В одному зі збірників він звертається до читачів з проханням: “Хто може, здобути і прислати нам той список (вигнаних з служби учителів і учительок, або таких що не велено пускати в школи)”, — щоб опублікувати його для ознайомлення широкої громадськості з тими гоніннями, які почались після Емського указу на учителів в Україні ¹³³.

Драгоманов вважав необхідним для досягнення належного регулювання економічних прав людини створення широкої мережі організацій робітників із тим, щоб вони могли організованими виступами домогтись відповідного законодавчого закріплення своїх прав, належних умов праці та її оплати. Він писав, що зміни в напрямі розширення і гарантованості соціальних та економічних прав потребують взаємодії та поєднання низки чинників. Драгоманов називає три елементи, з яких складається соціальний поступ. Інтелектуальні соціалісти є теоретиками, критиками і пропагандистами соціальних реформ. Другим елементом є масові робітничі рухи (спілки, кооперативні товариства тощо), а також аналогічні селянські рухи. І третім елементом є заходи державної влади та уряду, спрямовані на усунення чи пом'якшення соціальної несправедливості. Як приклад Драгоманов наводить англійський фабричний закон. Усі ці елементи роблять свій внесок у соціальний поступ. І, на думку Драгоманова, необхідно знайти для них об'єднуюче начало. Власне, таку мету ставив він, створюючи проект “Вільна Спілка”. У поясненні до цього проекту Драгоманов писав, що в ньому, шляхом поєднання та синтезу реформістської програми “максимум” земських конституціоналістів і ліберальної преси та мінімальних програмних вимог європейського соціалістичного та робітничого руху, зроблена спроба об'єднати зусилля всіх прогресивно настроєних громадян, незважаючи на їхню політичну орієнтацію та соціальну приналежність. Правильність позиції Драгоманова підтверджує те, що майже всі найважливіші пункти його соціальної та економічної програми (законодавче обмеження тривалості робочого дня, прогресивний податок із доходів, право на соціальний захист) знайшли своє законодавче закріплення в розвинутих цивілізованих країнах незабаром після їхнього проголошення, тобто ще в ХІХ ст. ¹³⁴, і, відповідно, передбачені Пактом про економічні, соціальні та культурні права та Міжнародною Декларацією прав людини.

Розглядаючи право на працю, Драгоманов підкреслює низку моментів, які повинні знайти своє законодавче закріплення при правовому

врегулюванні суспільних відносин з реалізації людиною права на працю, зокрема недопустимість існування обмежень реалізації цього права людиною з огляду на її віросповідання, національність чи інші моменти, які не стосуються освітнього та професійного рівня працівника. Крім того, на його думку, важливим є розумне обмеження робочого часу, “при якому було б можливим збереження здоров’я та розвиток тілесний і моральний”¹³⁵, особливо жінок і неповнолітніх.

Нерозривно пов’язаним із правом на працю Драгоманов вважав право людини на соціальний захист, включаючи соціальне страхування, підкреслюючи необхідність та важливість створення мережі відповідних громадських закладів (притулків, інтернатів тощо) для бідних людей, зокрема дітей, хворих, калік і перестарілих, а також “пенсійних кас для тих, хто втратив сили, та престарілих працівників усіх видів корисної для суспільства праці”¹³⁶. Оскільки праця повинна приносити людині не тільки моральне задоволення, а й матеріальний добробут, Драгоманов одним із важливих завдань майбутнього товариства “Вільна Спілка” в галузі соціально-економічній вважав зусилля, спрямовані “на влаштування для робітників здорового житла, здешевлення його винайму і на полегшення купівлі його сім’ями та артілями робітників”¹³⁷, що, на думку мислителя, було реальним шляхом до забезпечення належного життєвого рівня для кожного трудівника та його сім’ї.

Та чи не найбільшу увагу зі всього комплексу економічних, соціальних та культурних прав Драгоманов приділяв праву на освіту, його закріпленню та гарантованості з тим, щоб зробити освіту доступною для якнайширших верств населення. Тож не дивно, що праці, присвячені тим чи іншим проблемам освіти, зустрічаються у Драгоманова упродовж усієї його творчої діяльності, починаючи з перших його виступів як публіциста в “Санкт-Петербуржских ведомостях” зі статтями “Земство и местный элемент в обучении” і “О педагогическом значении малорусского языка” і закінчуючи його статтями в “Хліборобі” та “Народі”.

На думку Драгоманова, освіта народу — це головна передумова його національного, політичного, економічного та соціального визволення. “О, коли б він [народ. — Т.А.] був добре освічений наукою! Годі б двох днів не подержались усі порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів”¹³⁸, — писав Драгоманов у “Громаді”. І далі, продовжуючи свою думку, він пише: “Не мож собі і пригадати, щоб могли бути нові порядки ... без того, щоб увесь народ не був освічений наукою про природу, котрою живе він, і про людські громади, в котрих живе він”¹³⁹. Саме тому “для українського

народолюбця школа, — мабуть, найважливіше діло”¹⁴⁰. Із цієї ж причини він вітає появу в Україні “освіченого робітника, в котрому видно спілку книжки і праці”¹⁴¹, на власних спостереженнях переконавшись, що в Західній Європі ці, найбільш забезпечені і найбільш освічені, робітники не тільки очолюють боротьбу за соціальні та економічні права людини, а й дуже часто самі стають політичними діячами і домагаються прийняття необхідних для широких верств народу законів.

Розуміючи небезпеку, яку криє в собі для імперії широка освіта народу, російський уряд веде з нею боротьбу: “Уся історія шкіл в Росії за останні сто років єсть ніщо інше, як бійка уряду з наукою і освітою, та видумки як би то не дати людям вчитись, особливо мужикові — не дати вчитись навіть просто азбуки”¹⁴². Те, що уряд у цій боротьбі не зупиняється ні перед чим, часто послуговуючись абсолютно абсурдними приводами для гонінь на освіту народу, Драгоманов мав змогу переконатись на власному досвіді, коли, ще студентом, брав активну участь в організації та діяльності недільних шкіл у Києві. Як згадував він пізніше, “сенатор Жданов писав, що харківське товариство хотіло якось то вбити у Петербурзі царську сім’ю недільними школами у Києві ... І така дурниця допомогла заборонити недільні школи ... і, зупинити діло, котре так багато обіцяло! Ця заборона була правдешнім бунтом! Вона показала народові що добра школа, в котрій учать і не б’ють, — єсть справді бунт проти царя, — і ми через десять років знали міщан і робочих ... котрі не інакше і розуміють причину, од чого цар заборонив школи студентські, бо не хотів, щоб-людей вчили і не били”¹⁴³.

Драгоманов у своїй діяльності та творчості не тільки відстоював право на освіту, переконливо доводив важливість освіти народу для суспільного прогресу, а й сам робив усе можливе, щоб внести свій посильний вклад у розвиток освіти. І це не тільки безпосередня педагогічна діяльність, зацікавлення якою було у Драгоманова упродовж усього його життя, а й написання популярних книжок для народу з важливих питань соціального та політичного життя, з проблем історії та релігії. Треба зазначити, що книжки ці, доступні та прості за викладом, мають високу інтелектуальну та наукову цінність і дотепер можуть служити зразком для написання науково-популярних розвідок з будь-якої галузі знань.

Саме науковість змісту та доступність викладу, на думку Драгоманова, і можуть дати змогу тій чи іншій книзі послужити для реальної просвіти народу, для висвітлення та ґрунтовного з’ясування певного питання, інакше говорити про освітню роль якогось популярного видання не можна.

Для того, щоб право людини на освіту стало реальністю, Драгоманов вважав необхідним спрямовувати всі зусилля як прогресивних рухів та партій у суспільстві, так і державних органів “на запровадження доступного кожному навчання в школах початкових, середніх і вищих, — із тим, щоб для дітей бідних сімей початкове навчання було безкоштовним і супроводжувалося допомогою або, у випадку потреби, повним утриманням учня на громадський кошт, причому більш здібні учні подібним чином утримувалися б і в середніх, й у вищих школах”¹⁴⁴. Тобто Драгоманов виступав не тільки за декларування або проголошення прав на освіту, а й за наповнення цього права реальним змістом, створення умов, за яких доступність усіх видів освіти для кожного члена суспільства визначається тільки його інтелектуальними здібностями, при загальнообов’язковій початковій освіті. Тому він рішуче засуджує дискримінацію в отриманні освіти, характерну для Російської імперії, виходячи з національної приналежності чи віросповідання, підкреслюючи, що обмеження права “навчання католиків в університетах”¹⁴⁵ є яскравим свідченням грубого порушення прав людини, відсутності будь-яких демократичних засад у російському суспільстві. І усунення всілякої дискримінації щодо отримання освіти всіма громадянами держави є необхідною умовою її успішного розвитку та наявності в ній прав та свобод людини.

Драгоманов чітко диференціює право людини на освіту і право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватись його благами. Так, у “Програмі” періодичної “Громади”, яку передбачалося випускати за редакцією М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолінського, серед головних завдань у “справах політичних” висувалось, поряд з іншими, завдання досягнення “неодмінної волі науки”¹⁴⁶, а в “Одкритому листі з України до редакції “Правди”, написаному з ініціативи Драгоманова діячами українського руху ще 1873 р., однією з головних засад, на яких мав би базуватись всеукраїнський рух, декларувалось: “У питаннях культурних — свобода розуму”¹⁴⁷. Всесвітній розвиток наукових досліджень, широкий доступ до досягнень передової наукової думки були, на думку Драгоманова, складовими суспільного прогресу. В одному з листів Драгоманов писав: “Найбільша слабкість українського руху в тім, що він мало опирається на науку”¹⁴⁸. Тому він переконливо рекомендує своїм галицьким однодумцям: “1) старатися, щоб у кожній громаді завести бібліотеку ... 2) вчитись чужим язикам”¹⁴⁹ для того, щоб можна було своєчасно і повно знайомитись

із досягненням передової наукової думки в Європі, оскільки здобуття національної незалежності українським народом, гармонійний розвиток кожної людської особистості можливий тільки при використанні досягнень світового прогресу. Як писав один із дослідників творчості Драгоманова Іван Лисяк-Рудницький, Драгоманов “вірив у те, що європейські ідеали — наукового поступу, громадської та особистої свободи, соціальної справедливості — об’єктивно добрі та абсолютно обов’язкові. Вони були для нього оціночною нормою, з якою він підходив до дійсності”¹⁵⁰. Цим, власне, і пояснюється, на нашу думку, той факт, що у творчості Драгоманова настільки повно і ґрунтовно розглядаються права людини.

РОЗДІЛ III ГРЯДУЩИМ ПОКОЛІННЯМ

Проголошення незалежності України та створення самостійної Української держави стало обґрунтованим і логічним продовженням тисячолітньої традиції державотворення в Україні¹, а Акт проголошення незалежності України — одним із етапів розвитку української правової думки. Й успішність розвитку цього епохального в житті українського народу етапу значною мірою визначається ефективністю використання досвіду попередніх поколінь, врахуванням їхніх помилок. Проводячи паралелі між здобуттям державної самостійності України 1991 р. та українською революцією 1917-1922 рр., звернемося до твердження Юліана Охримовича, висловленого ним у передмові до праці “Розвиток української національно-політичної думки”, яка не втратила свого наукового і пізнавального значення і на сьогодні. Він писав: “Великі завдання, які накладає теперішня хвиля і дальші роки на українську демократію, вимагають докладного обізнання широких кіл нашого громадянства з тими підвалинами, що лягли в основу сучасного національно-політичного світогляду всіх українських партій. Факт утворення незалежної української республіки, невідома і непевна її подальша майбутність, потреба глибокого національного будівництва, потреба добре продуманої синтези подальшої національно-політичної творчості з визвольною боротьбою міжнародної демократії, складні питання, пов’язані з міжнародною розв’язкою національної проблеми — все це вимагає від нас систематичного самовиховання й ясної свідомості зв’язку теперішніх наших поглядів з поглядами наших попередників. Коли ж зважити ще факт, що політичні погляди не тільки широких мас молодішої нашої інтелігенції, але й тих, що стоять біля керма державного життя, не основані на тривкому історичному фундаменті, — то можна бути певним, що всякі праці з обсягу історії нашого громадянського життя мають тепер величезне значення”².

Вплив Драгоманова на розвиток українського державотворення та права, становлення та розвиток українських суспільних наук, таких як політологія, теорія держави і права, етнополітика та етнопсихологія, має фундаментальний характер. Президент Республіканської асоціації українознавців Іван Дзюба у своєму виступі на урочистому вечорі, присвяченому 150-річчю від дня народження мислителя, зазначив, що Михайло Драгоманов був для свого народу і академією наук, і політичною партією, і журналістським корпусом, і кур’єром у самого

себе та у громадської потреби. Він створив цілісну концепцію здобуття для України належного місця у світі на підставі загальнолюдських норм³.

Розглядаючи політико-правові праці мислителя, його думки про право, державу, політичну організацію суспільства, стосовно життєвих потреб українського народу, необхідно пам'ятати два, на наш погляд, суттєві моменти. Перше — це застереження самого Драгоманова, що той чи інший його погляд чи твердження є лише частиною цілісної системи, і друге, що він як науковець був, насамперед, істориком, фольклористом, етнографом, тому проблемами права, політики, національних відносин він цікавився, передусім, як громадський діяч, відповідно до своєї суспільно-політичної діяльності, спрямованої на звільнення українського народу, звільнення комплексне: національне, політичне, економічне, культурне, а не тільки політичне. Драгоманов виступав за звільнення всього українського народу на всіх його етнографічних землях. А це, як нам видається, і проходило повз увагу тих дослідників творчості Драгоманова, які стверджували, що Драгоманов був федералістом і не тільки не виступав за державну самостійність України, а й був її противником, вважаючи політичним ідеалом зреформовану федеративну Росію. Реаліст у політиці, він виразно бачив, “що принаймні в даний час неможливий практичний рух вперед жодної окремої частини Росії без руху всіх її частин і загальної політичної реформи всієї цієї держави”⁴ і, що, не заперечуючи права кожної нації на створення своєї держави, “не мішає пам'ятати, що всі нинішні держави дуже дражливі в питанні сепаратизмів і що вони набагато більше противляться відокремленню провінцій, ніж свободі її жителів і навіть їх певній автономії, так що на здійснення права на відокремлення якої б то не було частини теперішніх держав потрібна дуже велика сила [розрядка М.Д.]. А тому тут питання не стільки в праві, скільки в можливості сепаратизму”⁵.

В одній зі своїх праць, написаних наприкінці життя, Драгоманов писав: “Я не нав'язую свої думки нікому і навіть радий був би, якби мої думки в цій справі були перекинені фактами, але поки що [підкреслено мною. — А.Т.] я кажу одверто, що ніде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії”⁶. Проте що часову прив'язаність до реальної сучасної політичної ситуації, змогу досягнення хай незначних політичних змін на шляху до політичної свободи, до соціального прогресу, виходячи з наявних можливостей, завжди залишали поза увагою і прихильники, і противники Драгоманова.

У своїй розвідці про Кобзаря Драгоманов писав: “Шевченко звався і в промовах, і в телеграмах, які посилались щороку в день його смерті, “святим мучеником, пророком і апостолом Русі-України”. А звісно, що ніхто так не мучиться, як святі, пророки і апостоли, од тих, хто їм кланяється. Починається з того, що кожне слово пророка стає святим, не розбираючи, коли, як, при чому воно сказане. Далі кожний вірний примазує до святих слів свої, святить словами пророка кожную свою думку, вибирає з тих слів, що йому треба, перекручує їх”⁷. З самим Драгомановим сталось щось подібне. Він оголошувався соціалістом, федералістом, російським конституціоналістом, буржуазним націоналістом і ще добрим десятком означень, які б мали визначити партійну, ідеологічну чи світоглядну приналежність мислителя. В цьому значною мірою винний сам Драгоманов, якщо, звичайно, можна поставити у вину мислителю визнання того, що “ми грішна людина, до всіх правовір і мундирів маємо дуже мало страху і коли висловлюєм якусь вимогу, то всього менше думаємо про те, чи підходить вона до якогось партійного мундиру, чи ні, а думаєм тільки про те: впливає вона з якої-небудь реальної потреби суспільства чи ні?”⁸. Доцільно також пам’ятати застереження Михайла Грушевського, який писав про Драгоманова: “Маючи сильний полемічний характер, він взагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей свою власну еволюцію... Тим часом зміни в його громадській і політичній орієнтації, при непохитності певних основних так-би сказати — громадсько-етичних принципів, на протязі його сорокалітньої діяльності переходили чималі, і ніяк не годиться, орієнтуючись в ній, класти в купу його погляди і висновки з років 1860-х і 1880-х”⁹. У цих змінах, що відбуваються у поглядах Драгоманова, однаково присутні об’єктивні та суб’єктивні чинники. І хоч 1873 р. Драгоманов писав в одному зі своїх листів: “А я так собі думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам’ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу і бібліотеки народніх наук — доти мусимо сидіти — посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати”¹⁰, — проте хід історичного розвитку Російської імперії показав, що ніхто українцям не дасть спокійно видавати свої пісні і пам’ятки і що без боротьби за досягнення змін існуючого ладу ні культурний, ні освітній, не кажучи вже про політичний, розвиток для українського народу неможливий.

В даному аспекті цікава не тільки еволюція поглядів мислителя, а й той факт, що він, європеєць і демократ без чіткого спрямування на

національні проблеми в 60-х — на початку 70-х років, в середині 70-х років не тільки очолює український політичний рух, але й, певною мірою, стає його теоретиком та репрезентантом в Європі і у відносинах з політичними рухами інших народів, нагадуючи своїм, раніше більше, ніж він, радикально та національно настроєним соратникам, що “коли в теперішню глупу ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок”¹¹. Так, в інформації одного з агентів III відділу від 4 вересня 1876 р. за N 552 повідомляється: “Приехавшие после каникул из Малороссии студенты рассказывают, что там сильное неудовольствие местной интеллигенции возбудило известное правительственное распоряжение, воспретившее пьесы и издания на малорусском языке. Результатом этого запрещения было то, что почти во всех помещичьих семействах женщины начали носить национальный костюм (малороссийские рубашки), которые давно уже не были в употреблении. Профессора Драгоманова [розрядка оригіналу. — А.Т.] называют главным виновником происшедшего, и он приобрел огромную популярность в Малороссии, особенно в Киеве. Утверждают, что он переселяется в Австрию, чтобы издавать там украинофильский журнал”¹². Про це Драгоманов писав у листі до Володимира Антоновича: “Я, як Ви знаєте, втягнувся в українські справи і в студії поступово; (почав я з народної освіти і з загальних, — космополітичних, демократ.-автономних ідей). Кінцево я прихилився до них, особливо до студій, тільки на Іст.П. [історичних піснях. — А.Т.], тобто, в значній мірі, вже за кордоном. Потрібно було багато вчитись (і на біду самоучкою і без бібліотек), щоб наповнити ту пустоту в голові, яка у нас у всіх (крім трьох-чотирьох спеціалістів) на рахунок України і її питань. Я ж, приставши на щастя чи нещастя, до українства від європеїзму, тим більше повинен був розширювати свої студії, з небезпекою розкидатись. Тепер тільки, пропрацювавши декілька років [лист написаний 10.09.1885 року. — А.Т.], я наповнив трохи голову фактами, які міг би викласти, з дещо нової і тому корисної публіци точки зору, особливо по питаннях народної словесності, по яких, як я бачу, на Україні, в Росії і в Австрії зовсім ніхто не працює”¹³. Така ґрунтовна цитата наведена з наступних міркувань. По-перше, в цьому листі Драгоманов конкретно зазначає, що національні проблеми України, проблеми визволення українського народу до виїзду за кордон цікавили його тільки у контексті загальнодемократичних та гуманістичних ідей та проблем. Власне на цей період і припадає чітке вирішення Драгомановим права народу на самовизначення як основи прав

людини. Так само, як і перехід з позицій культурницького українства на позиції політичного українства, з диференціацією не тільки політичних та економічних, — культурні та освітні права Драгоманов відстоював і раніше, — а й геополітичних інтересів українського народу, його національних прав. “Більш доля, ніж моя персона, — писав Драгоманов в одному з листів, — зробила так, що я ставсь першим панамало-русистом на практиці [розрядка Драгоманова. — А.Т.], тая доля випхала мене працювати безпосередньо на усій нашій етнографічній обширі од Дону до Тиси”¹⁴. По-друге, на той час, у середині 80-х років, Драгоманов бачить своє головне завдання, свій обов’язок перед українським рухом і перед українським народом у царині етнографії та фольклористики. Ця обставина дуже важлива для розуміння творчості Драгоманова, його визначення пріоритетів українського руху, його тактичних та стратегічних завдань, свого місця в цьому русі.

Як реалістичний політик Драгоманов і в 60-х, і в 70-х, і надалі бачив реальну силу українського політичного руху, який був настільки слабким, що не тільки не міг розпочати і вести боротьбу за державну самостійність України, але й, інколи, взагалі не заявляв про себе. Саме звідси випливає позиція Драгоманова стосовно досягнення політичної свободи, тобто широкого розвитку місцевого та регіонального самоврядування і законодавчого закріплення та гарантованості прав і свобод людини як головного завдання всіх прогресивних сил імперії. Саме наявність політичної свободи дасть змогу подальшого політичного розвитку України. На думку Драгоманова, “треба, щоб Україна заслужила попереду свій чин, щоб справді завелось нове, організоване, робуче і дуже українство”¹⁵. А це було б можливим тільки за умови федералізації Російської імперії та наявності прав і свобод людини. І пізніші критики та прихильники Драгоманова, абсолютизуючи погляди мислителя на федералізм, забувають або замовчують те, що вони для Драгоманова були тільки частиною поглядів на перспективи розвитку українського народу, а федералізація Російської імперії була тільки першим етапом на шляху до власної державності, “засобом для повернення української нації в сім’ю націй культурних”¹⁶, а не метою.

Правильність поглядів Драгоманова, його розуміння послідовності розвитку етапів здобуття політичної та національної незалежності підтвердилась тим історичним досвідом, якого український народ набув у ХХ ст. Так, здобуття Україною державної самостійності в 1917-1922 рр. стало можливим тільки після того, як в Російській імперії було повалено самодержавство і розпочато будівництво демократичної держави з

наявністю автономних прав у національних регіонів та з наданням всім громадянам прав та свобод людини. Дещо подібною була ситуація і 1991 р., коли після періоду перебудови, який характеризувався загальною демократизацією суспільного життя, втіленням у життя вимог міжнародних правових актів та угод з питань прав людини, було проголошено створення самостійної держави — Україна.

Проблема державного устрою, його значення для загального розуміння правових поглядів Драгоманова має ще й той важливий аспект, що часто, розглядаючи творчість мислителя, змішують три, по суті, різні, проблеми. Перша — федералізація Російської імперії як шлях до політичного, економічного та культурного визволення та розвитку українського народу¹⁷, друга — федерація як широко розвинуте місцеве самоврядування, за якого кожен громадянин має змогу максимально повно брати участь у вирішенні державних та місцевих справ для успішного розвитку всієї держави. Таку форму державного устрою Драгоманов вважав оптимальною для кожної держави, незалежно від форми правління, оскільки широкі повноваження при вирішенні місцевих проблем (тут слід зазначити, що Драгоманов тільки у працях кінця 70-х років, таких як “Передне слово до “Громади” 1878 р.” та деяких інших, виступає з думками про необмеженість прав індивіда та місцевої громади, хоча значного поширення набула думка про прихильність Драгоманова до анархізму як форми, при якій будь-яка державна влада та її органи відсутні, його заперечення ролі та значення держави — що, на нашу думку, не відповідає справжнім поглядам мислителя), надані органам самоврядування, по-перше, сприяють більш повній гарантованості та реалізації прав і свобод людини, а по-друге, сприяють зміцненню держави загалом. І третя проблема стосовно поглядів Драгоманова на федералізм — це розуміння федералізму як тісної співпраці держав при вирішенні окремих спільних питань при збереженні за кожною державою свого суверенітету. На підтвердження останньої думки наведемо слова Драгоманова, які, на наш погляд, не тільки ілюструють дане положення, а й свідчать про правильність та життєздатність поглядів Драгоманова: “По тому, що тепер діється в сій справі в Європі, не треба бути фантастом, щоб ждати, що не так в далекім часі... вся західна Європа обернеться в якусь федерацію, в котрій війни не буде”¹⁸. Тут, звичайно, можна заперечити, що, поки Європа досягла нинішнього свого стану, вона пройшла через дві війни, і що часу минуло дуже багато. Щодо першого, то про небезпеку німецького націоналізму Драгоманов писав ще 1870 р. у своїй праці “Східна

політика Німеччини”: “Ми не сміємо говорити про німецький народ, але не можемо не зауважити, що вчені, літератори і політики німецькі являють собою вражаюче видовище: уявивши себе вмістилищами найвищої цивілізації, якимось богообраним народом, вони уявили собі, що інтереси всіх народів повинні бути принесені в жертву інтересам одного боговибраного народу, а тільки хто сміє думати інакше, — того записують або в невилковувано хворі, або в пошкоджені старістю або аморальністю, або в навіки приречені на варварство. Чи це особливий вид манії чи свідчення слабкості гуманітарної освіти, при безперечній вченості, не беремося судити, але сам факт самозасліплення і жахливого егоїзму, що його проявляють найбільш культурні верстви Німеччини, є чимось безприкладним”¹⁹. У тій же праці: “Не гаємниця також, що преса всієї Німеччини вважає, що австрійські німці були б ображені зрівнянню з ними в правах “напівварварських народів, негідних розстібнути у німців ремінь на нозі”, бо німецька преса не стидається відновлювати всередині ХІХ століття дохристиянські погляди про варварів, які нібито повинні бути рабами цивілізованих”²⁰. Додамо від себе, що вся проблема полягає у тому, що такі ж погляди побутували в Німеччині і у першій половині ХХ ст. Що ж стосується часу, який минув від написання Драгомановим своїх праць, то його справді минуло немало, якщо врахувати, що за цей період встигло померти одне “безсмертне вчення”, але не так багато, щоб хоч якоюсь мірою відбулась переоцінка загальнолюдських цінностей.

Ще один серйозний докір, який часто висловлювався на адресу Драгоманова, полягає у тому, що Драгоманов, пропагуючи автономізм і федералізм, нібито не висловлював і не розумів значення “проголошення гасла самостійної України”. Не беручись тут судити про правильність чи хибність позиції Драгоманова, а також потребу проголошення такого гасла, наведемо дві точки зору, висловлені людьми, без сумніву, відданими інтересам українського народу, котрі шире бажали його процвітання, знову ж таки не визначаючи правильності чи хибності їхніх позицій. Перша — зі спогадів члена першого українського уряду, генерального секретаря продовольчих справ та земельних справ УНР Миколи Ковалевського: “В 1917 року, коли вибухнула в Росії революція і Президія Української Центральної Ради з проф. Михайлом Грушевським на чолі обмірковувала запропонований Володимиром Винниченком текст Першого Універсалу, стався такий несподіваний епізод. Винниченко читав свій проєкт Універсалу, що був досить довгий, Михайло Грушевський перебирав, як звичайно, свою срібну бороду,

уважно слухаючи. Коло нього сидів Сергій Олександрович Єфремов і з напруженням слідкував за кожним словом Винниченківського тексту, роблячи в нотесі деякі помітки. Все йшло добре аж до політичного висновку Першого Універсалу, в якому проголошувалася автономія України. Не встиг Винниченко прочитати чудові слова — “від нині Україна стає автономною державою”, — як Сергій Олександрович Єфремов різко запротестував проти цієї форми проголошення автономії. Пам’ятаю, як я був здивований цим протестом Сергія Єфремова. Проф. Грушевський стривожено подивився на Єфремова, а Винниченко немов завмер в мовчанні. І тоді Сергій Олександрович Єфремов виголосив надзвичайно гарну і глибоку змістом промову, в якій доводив, що наш народ ще не дозрів до автономного ладу і що в цих обставинах автономія може принести Україні нові потрясіння, з яких дуже тяжко буде вийти українському народові переможцем”²¹. Друга точка зору належить Ст. Томашівському, одному з фундаторів державницького напрямку в українській історіографії. В одному зі своїх листів, датованих 1922 р., він писав: “І невже державність сама по собі має бути цілком національних змагань і національної політики? Авжеж що ні! Державність то тільки форма, в якій національні сили найкраще можуть розвиватися; коли ж ця форма недосяжна, то треба звернути всі зусилля не в напрямі погоні за недосяжним, тільки на творення реальних вартостей економічних, культурних, соціальних, моральних, які дозволили б нам, коли прийде слушний час, здати інакше іспит національно-політичної зрілості, ніж сим разом. А сей момент не буде не завтра, ні позавтра. Чехи ждали 300 літ на відбудову своєї історичної держави, поляки 150 літ, а ми хочемо мати з дня-на-день, хоч доси так як би ніколи не мали! Тим часом другий такий момент, як 1914-1917, не зараз поновиться.

А втім, чому ми так фатально прорізали нашу долю 1918-19 р.? Чи тільки тому, що не розуміли гаразд і не вміли цінити ідеї державної самостійності?.. Я не думаю так. Наша державна нездібність лежить не в недостатчній свідомості і хотінню, а тільки в тім, що ми до держави не підготовлені культурно, соціально й економічно. Прим. Поляки (прихильні антанті) і Чехи до 1917 р. не виставляли зовсім самостійницької програми, тільки автономічну: Литовцям, Естонцям і Латвишам до того часу і не снилося про самостійність. Однак всі вони через ніч приноровилися до змінених обставин, удержалися на поверхні і виграли ... А ми?

Виходить, що нам потрібно чогось іншого, ніж “державного ідеалу”, а се — підготовка до нього.

Одним словом, нам потрібно плекати тепер не державний ідеал, тільки національний, а ці два поняття не тотожні. Доки ми не будемо справжньою (хоч і бездержавною) нацією, поти зайва, а навіть шкідлива, річ ганятися за державним ідеалом”²².

На обидвох наведених точках зору, без сумніву, відчувається вплив поглядів Драгоманова, але в обидвох висловлених позиціях є недоліки, яких у Драгоманова нема. Бо якщо в другій половині ХІХ ст. говорити про державну самостійність України можна було тільки з позицій футурологічних прогнозів та рожевих мрій, то 1917 р. були не тільки об’єктивні можливості не те що для автономії, а й для державної самостійності України і реальні сили для того, щоб досягнути цієї самостійності. І тут не тільки Єфремову, але й багатьом іншим лідерам української революції бракувало того політичного відчуття реальності тих чи інших прагнень та можливих шляхів реалізації цих прагнень, притаманних Драгоманову.

Що ж до позиції Томашівського про необхідність виховання народу до державності через практику в рамках чужих держав, за наявності автономії та шкідливості державного ідеалу як такого, що відволікає від здобуття “реальних” вартостей, то при однаковому розумінні ролі автономії Драгоманов, тим не менше, не ідеалізуючи і не прикрашаючи порядків, які існували в Україні в часи Гетьманщини, постійно підкреслював якісно вищий рівень економічного добробуту, політичної та національної свободи, притаманний цьому періоду, порівняно з “пропащим часом”, тобто періодом перебування України у складі Російської імперії, закликаючи продовжити історичну та національну традицію українського народу та “ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашої історії в ХVІІІ ст.”²³. Томашівський же, маючи реальний і сучасний приклад існування самостійної Української держави, переваги та значення якої мали змогу оцінити всі українці, вважав, що автономія для українського народу, навіть у цей період, є явищем тривалим і прогресивним.

Такий ґрунтовний аналіз проблеми федералістичних поглядів Драгоманова, а також пізніших українських вчених та політичних діячів, необхідний для з’ясування двох питань. Чому погляди Драгоманова, об’єктивно корисні для свого часу, були згубними для України 1917 р.? І друге питання, тісно пов’язане з першим, — наскільки мають рацію ті критики Драгоманова, які вбачають у ньому головного (чи одного з головних) винуватця краху українських визвольних змагань 1917-1922 рр.? На наш погляд, проект перетворення Росій-

ської імперії у федеративну державу, який був не тільки історично виправданим, а й прогресивним в умовах розподілу українських земель між двома досить сильними імперіями, висунутий Драгомановим у свій час, був згубний в умовах розпаду цих імперій та творення на їхніх уламках нових, незалежних держав, які, крім всього іншого, прагнули загарбати частину українських земель. І набагато важче відповісти на друге питання. Тут, в цьому питанні, і полягає те явище, яке можна назвати трагедією Драгоманова. І трагедія ця полягає у тому, що справді Драгоманов вніс в українську правову та політичну думку все те прогресивне і передове, що на той час було в європейській та світовій правовій політичній думці, певною мірою прагнучи синтезувати ці досягнення з українськими національними та історичними традиціями. Більше того, він прагнув збагатити українську правову та політичну думку, озброїти український політичний рух досягненнями попередніх поколінь європейських мислителів. Ще з гімназальної лави знайомий із працями Монтеск'є, Локка, він ґрунтовно вивчає ідеї лібералізму, праці Мілля, інших представників цієї течії правової думки. Глибоко зацікавлювали Драгоманова і конституційні акти розвинутих демократичних держав. Він вивчає конституційне законодавство США, Англії, Франції, Швейцарії. Але тут слід згадати, що друга половина XIX ст. — це, якщо можна так сказати, доба занепаду лібералізму. Проголосивши рівність усіх громадян перед законом, основні права людини, він, водночас, залишав відкритими питання національних прав, що в добу пробудження масових національних рухів не тільки не сприяло розширенню сфери впливу ліберальних ідей, але й ставило під сумнів їхню загальнолюдську вартість. І другим важливим пластом суспільного життя, який залишався поза увагою лібералізму, було економічне життя, економічні та соціальні права людини. Проголосивши право людини на власність, мислителі лібералізму втратили до нього цікавість. А в цей період актуальність соціальних та економічних прав значно зростає, і, якоюсь мірою, ці права стають домінуючими для певних верств населення, що зумовлено зростанням промисловості, розвитком ринку та економічною диференціацією суспільства.

Драгоманов, розуміючи самоцінність основних прав людини, політичних та громадянських прав і свобод, їхнє значення для розвитку суспільства та для забезпечення правового статусу особи, водночас підкреслював, що “тепер вже показалося, що в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі, багаті, й вільні (напр., як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як С. Американська

Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські”²⁴. Тому поряд із ліберальними вченнями, Драгоманова зацікавлюють і соціальні вчення, які головну увагу приділяють соціальним та економічним правам людини, шляхам вирішення проблеми соціальної справедливості. Він починає глибоко вивчати соціалістичні вчення та теорії. “Людина великих знань і глибокий політичний мислитель, він розумів, що від такої течії думки і життя, як соціалізм, неможливо і навіть смішно відмежовуватись запереченням. Будучи і в політиці справжнім вченим він виразно усвідомлював всю величезну важливість і складність соціальної боротьби нашого часу і питання про соціалізм він ставив як проблему політичної та соціально-економічної творчості, яка здійснюється в реальній політиці”²⁵, — писав Петро Струве. І поруч із соціальними проблемами Драгоманова не могли не хвилювати проблеми національні, на які лібералізм, сформований вченнями англійських і французьких мислителів, також не давав відповіді.

Реально оцінюючи можливості досягнення власної незалежності, Драгоманов розумів, що українському народові, на відміну від польського, неможливо опирати свої прагнення на історичних основах, та й взагалі мислитель дуже скептично ставився до всіх “історичних” держав. Знаючи європейську та американську історію, правильно розуміючи головні тенденції світового суспільного та політичного розвитку, він вважав, що будь-яка держава може і повинна творитися на своїй етнічній території шляхом реалізації народом свого права на самовизначення, за наявності реальних сил, які б могли забезпечити та захистити це право. Ще 1873 р. в листі до Мелітона Бучинського Драгоманов писав: “Що нам скажуть з Цюріху? Великороси тамошні не знають зовсім, що ми таке, — та й своїх я знаю добре. Превозгласять нам право на самостійність. На яку самостійність? Звісно яку! Зараз цюріхці начнуть шукати приміру коло себе і укажуть на Венгрію, Чехію і т.д., а цюріхські українці нагадають про переяславський трактат, которого вони так же мало читали, як поляки знамениту конституцію 3 Мая. Але будьте ласкаві приберіть мені “історичні права” для усієї землі нашого народу од Дону, Кубані, Харківщини, — що завше були у Московщині, до Черниг. і Полтавщини, т.е. Гетьманщини, — до Київщини, Волині і Подолії, присоединенні од Польщі у 1793, до Холмщини і Підлясії і доси части Царства Польського”²⁶.

Заперечуючи “історичний” підхід до державотворення, Драгоманов не тільки прагнув поширення українського політичного та куль-

турного руху на всі українські землі, а й дав розв'язання проблеми "історичної Польщі" — проблеми, яка безпосередньо стосувалась інтересів українського народу. Шлях вирішення, запропонований Драгомановим, "надзвичайно простий і нині здається самозрозумілим, але для його відкриття треба було небуденної політичної інтуїції: розрізнення Польщі історичної і етнічної. Драгоманов вказав на те, що польська і російська національна територія ніде не стикаються, отже в дійсності боротьба обох суперників ведеться за чужі, українські (а також литовські й білоруські) землі, що на них ні один з них не має права. Безумовно, допомогла Драгоманову до цього подвигу політичної думки його наукова спеціальність — етнографія. В етнографії здавна знали, де живе справжній польський народ і які його границі. Але перенесення цього наукового пізнання в політичну область являється великим досягненням Драгоманова"²⁷. Крім того, такою постановкою питання Драгоманов заклав в українській правовій та політичній думці основи міжнародного права, принципи відносин між державами, право народу самостійно визначати свій статус, а також розуміння того, що приналежність території, принаймні етнічна, визначається народом, який на цій території проживає, а не державою, яка завоювала цю територію, незалежно від тривалості цього завоювання. І от у пошуках виходу для політичного та національного визволення українського народу Драгоманов приходить до теорії федералізму як єдиної можливої на той час форми державного устрою держав, до складу яких входили українські землі. Тут доречно згадати, що і до Драгоманова ідеї федералізму зустрічаються в українській правовій думці, зокрема в документах Кирило-Мефодіївського братства, проте, на нашу думку, говорити про існування цілісної системи поглядів на федеративний устрій, його розвиток та можливості можна тільки стосовно творчості Драгоманова.

Отже, ідеї соціалізму та федералізму в українській правовій та політичній думці вперше знаходять своє наукове висвітлення та адаптацію стосовно місцевих умов і потреб у творчості Михайла Драгоманова. Д. Заславський в другому, переробленому відповідно до вимог радянської цензури, виданні своєї праці про мислителя писав: "Не можна заперечувати того історичного факту, що в багатьох випадках збірники "Громади" і брошури Драгоманова послужили першим поштовхом для української радикальної молоді з дрібнобуржуазного міського та селянського середовища до того, щоб зайнятись соціалістичною та революційною пропагандою, але хто йшов під впливом отриманого

поштовху по цьому драгоманівському шляху, ризикував заблудитися в лісі націоналізму і опортунізму. Щоб потрапити на шляхи революційного марксизму, треба було звернути круто в сторону від драгоманівщини. Вина не допомогала, а, навпаки, затруднювала зближення з революційним марксизмом”²⁸. У наведеній цитаті автор доволі точно й обгрунтовано вказував на принципову несумісність революційного марксизму з його класовим підходом, диктатурою пролетаріату та іншими “чеснотами”, привабливість яких український народ мав змогу вповні оцінити за минулі 70 років, — із правовими та політичними поглядами Драгоманова, його баченням шляхів та перспектив суспільного розвитку. Але з цілої низки причин Драгоманов, сам того не бажаючи, спричинився до посилення рухів та напрямів, ворожих до українства і послаблення самого українського руху. І тут менше всього вини Драгоманова, але в цьому суть трагедії Драгоманова. Головними складовими цієї трагедії є, по-перше, те, що цілісна система поглядів, яка була у мислителя стосовно шляхів розвитку України, форм та методів діяльності українського національно-визвольного руху, політичного світогляду учасників українського політичного руху, не знайшла свого відображення в якійсь одній загальнотеоретичній праці мислителя, більше того, ставлячись із “неохотою до всяких партійних назв од імен особистих (филіпони, федосіївці, акуліновці і т.п.)”²⁹ та відкидаючи теорії, які претендували давати відповідь на всі питання і бути єдиною правильним шляхом для вирішення всіх суспільних проблем, він сам навіть не робив спроб створення цілісної теорії української національно-визвольної боротьби.

І якщо для себе Драгоманов робив певний системний характер у підходах до тих чи інших суспільних явищ та проблем, який полягав в оригінальній цілісності та єдності його ідей і поглядів, кожен із яких був пов’язаний з іншими, доповнюючи та розвиваючи їх, і зрозумілий тільки в цілісній системі, — то відсутність ґрунтовного викладу цієї системи у працях Драгоманова призвела до того, що навіть такі люди, як Іван Франко та Михайло Павлик, які тісно співпрацювали з Драгомановим протягом десятків років, пізніше давали абсолютно протилежні оцінки тим чи іншим аспектам поглядів мислителя³⁰. І тому не дивно, що після смерті мислителя його іменем прикривали ідеї та думки, абсолютно чужі Драгоманову, але, водночас, певною мірою порушені ним у своїх наукових чи публіцистичних працях, або звинувачували його в еkleктизмі. І особливо це стосується ідей федералізму та соціалізму. Наприклад, В. Дорошенко у своїй праці з історії української

політичної думки писав наступне: “В РУП стикались і перехрепувались різні впливи, як українські: “самостійницький”, виразом котрого була перша її брошура, й драгоманівський (Драгоманов, як відомо, стояв за автономію України в межах федеративно-зreformованої Росії)”³¹. Такий усталений погляд на “федералізм Драгоманова”, без урахування тієї історичної епохи, в яку жив і працював Драгоманов, помножений на великий авторитет Драгоманова серед представників різних напрямів українського політичного руху зіграв фатальну роль в історії українського народу. Перебуваючи під впливом таких поглядів на проблеми державного будівництва України і не роблячи відповідної поправки на докорінну зміну політичної ситуації 1917 р., порівняно з 70-90-ми роками минулого століття, лідери більшості українських партій тільки наприкінці 1917 — на початку 1918 р. зрозуміли можливість і необхідність створення власної держави, втративши до цього часу політичний авторитет та ініціативу, що спричинило втрату, у кінцевому підсумку, Україною власної державності і принесло українському народові немислимі для ХХ ст. голодомори, знищення не тільки культури, а й її носіїв, численні жертви та біди.

Та ж проблема і з поглядами Драгоманова на соціалізм. Мислитель чітко розмежовував низку аспектів цієї проблеми. По-перше, розуміючи важливість соціальних та економічних прав людини, він прагнув знайти шляхи їхнього досягнення та гарантованості, вважаючи соціальну справедливість однією зі складових успішного розвитку суспільства. Він приділяв цій проблемі належну увагу, вивчаючи та творчо осмислюючи тогочасні соціально-економічні теорії, прагнучи трансформувати все вартісне, на його думку, що є в цих теоріях, на український ґрунт. По-друге, спостерігаючи той великий вплив, який мали соціалістичні революційні теорії на українську молодь, та відсутність суто українського сприйняття цієї теорії, що призводило до відтоку кращих, енергійніших її представників до російських (централістичних та антидемократичних) партій та напрямів, він прагнув знайти шляхи, які б дали змогу використання цих теорій на благо українського народу. Вже тоді, незважаючи на слабкість цього руху, Драгоманов правильно оцінив його великодержавне спрямування та ті наслідки, які потягне за собою перемога цього руху для поневолених народів Російської імперії, що, звичайно, викликало незадоволення з боку централістично налаштованих російських революційних кіл, які вважали справу соціалізму та революційної боротьби на території всієї імперії своєю монополією. “Цей самозваний виразник українського соціалізму”

лізму” — називав його один із російських революціонерів, підкреслюючи, що “українські соціалісти, як відомо, борються і гинуть в рядах партії, проти якої п. Драгоманов виступає з лайкою і наклепами”, і далі, як на наш погляд цілком слушно, заявляє, що Драгоманов ніколи справжнім соціалістом не був, оскільки “тільки одного разу, тільки в “Передньому слові до “Громади” 1878 р.” Драгоманов висловився більш виразно в соціалістичному розумінні, та й то не сам розвивав яку-небудь програму, доктрину, а приєднався до рішень Лозанського Конгресу Інтернаціоналу 1867 р. Але в “Листку Громади” N 1 за той же рік п. Д-в вже спохватився і на стр.10 на першому стовпчику заявив: “Те ж, що зветься по більшій часті “соціальною революцією” ... зміна держав на вільне товариство між громадянами... — то справа затяжна.”³². По-третє, Драгоманов вважав соціалізм суто соціально-економічним вченням, яке жодною мірою не повинно применшувати ролі та значення політичних структур суспільства, громадянських та політичних прав та свобод людини. Але знову ж таки своїх поглядів на соціалізм, своєї теорії “громадівського” соціалізму він цілісно не викладає у своїх працях, що давало підстави знову ж таки не тільки зараховувати його до основоположників українського соціалізму і марксизму в Україні, а й прикриватись іменем Драгоманова у класових підходах до творення власної держави, в широкій пропаганді тих напрямів соціалістичного вчення, які мислитель вважав особливо ворожими та небезпечними для українського народу. Відсутність цілісного викладу власної системи, дещо різні акценти стосовно національних питань та міжнародних відносин в українськомовних та російськомовних працях мислителя значно зменшили вплив Драгоманова на подальший розвиток української правової думки та українського політичного руху у тих проблемах, де позитивний вклад творчої спадщини Драгоманова беззаперечний, не кажучи вже про ті проблеми, розвиток яких на національній основі та на власних історичних традиціях був деформований сторонніми впливами.

Другою складовою названого явища є, на наш погляд, той факт, що у такий особливо важкий і складний для українського народу час, яким була друга половина XIX ст., Драгоманову не тільки довелося очолити український політичний рух, а й, по суті, заново сформувати його та тривалий період залишатись його єдиним репрезентантом такого рівня і масштабу. А складність завдань, які стояли перед українським політичним рухом, визначалась не просто важкими, а екстремальними умовами, в яких він перебував у межах Російської імперії, практично відсутньою, через політику уряду, змогою будь-якої роботи.

От як характеризує ті умови одне з наукових видань, яке вийшло друком у Росії ж таки: “Покінчивши з політичною відокремленістю України, уряд Росії не задовольнився цим: він вирішив стерти і знищити також і прояви її національного життя, і навіть особливості українського національного типу. Починаючи з Петра I для українських видань вводиться цензура, яка мала на меті привести їх до однамітності в мові з виданнями російськими. Русифікуються українські школи. Вводиться російська вимова в богослужіння. Будь-який прояв українського патріотизму ревню переслідується і зазнає утисків. Починаючи з половини XIX віку ця політика складається в строгу систему. Будь-який прояв української самосвідомості переслідувався найрізноманітнішими заходами адміністративної опали. “Український сепаратизм” — це породження нечистої совісті російської бюрократії, яка протягом століть придушувала будь-які політичні, культурні і національні прагнення українців, — викорінюються тепер у всіх сферах: чи йдеться про виникнення інтересу до рідного слова, чи до минулого і сучасного свого краю, чи, врешті, про роботу на користь освіти й економічного розвитку народу... Широкому розвитку українства не було місця в цих умовах. Заборони і гоніння перекривали доступ української книжки до широких народних мас російської України, засуджуючи їх на темноту, зубожіння і виродження. Вони ставили незборимі перепони розвитку літератури; виключали можливість української преси. Вони не дозволяли українському слову посісти те місце, яке належить рідній мові в культурному та духовному житті кожного народу, кожного суспільства, спотворюючи таким чином закономірний розвиток усього українського життя, закриваючи для українського суспільства можливість національного самовизначення і взагалі будь-якої самодіяльності”³³. І тому стає зрозумілою причина того, що “в другій половині минулого століття ми майже втратили послідовність українського революційного розвитку і єдиним голосом, який закликав до відновлення революційних традицій України, був голос Михайла Драгоманова. Замість політичних визвольних традицій, створено концепцію “культурництва”, яке при всіх своїх моральних вартостях не могло в народі заступити традицію визвольної боротьби”³⁴. Але найбільша проблема полягала у тому, що Драгоманов, в силу обставин опинившись на чолі українського політичного руху, не тільки не отримував в еміграції достатньої підтримки від своїх однодумців зі “Старої Громади”, які, свого часу, перебували на позиціях значно радикальніших, ніж Драгоманов, а пізніше, під тиском урядових чинників

та побоюючись можливих репресій з боку російських властей, повністю відійшли від політичного українства, — а й конструктивної ґрунтовної критики своїх дій чи поглядів.

Загалом співпраця Драгоманова зі “Старою Громадою” у період еміграції є епізодом доволі малоприємним для обидвох сторін і, відповідно, малокорисним для розвитку українського руху. Будучи людиною критичною, не визнаючи жодних догм та беззаперечних авторитетів, маючи на все свій власний погляд, він, звичайно, не міг бути просто рупором українофілів, тим більше, що цілісної програми останні не мали. “Я був загнаний думкою, — писав Драгоманов, — що Шевченко вже пережитий фазис, що новий укр. рух піде далі, по новоевропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, але і українофільські писателі, не тільки в Галичині, а і в Росії ще не догнали і Шевченка років на 10-20”³⁵. Тому не дивно, що уже на початку 1877 р. в одному зі своїх листів до члена “Старої Громади” О. І. Лоначевського-Петруняки він писав: “Тепер я бажаю, коли б скінчити хоч дві книжки збірника [“Громади”. — *А.Т.*], — та знайти яку роботу, уроки чи що, щоб прожити, а зостанеться час, я спокійно не всижу, я буду робити, як робив рядовим та на своїх ногах, своїм коштом. Сам за себе буду і оповідати: “чи скажу дурницю, — скажуть Др-в каже, а не українофіли; чи скажу проти шерсті своїм, — скажу: говоріть Ви розумніше, а я не можу говорити інакше. Як бачите, ідеал дуже “індивідуалістичний”, а не “соціалістичний” — так громада тільки тоді і громада, коли вона із самостійних індивідів і рівноправних зложена. А я тепер не самостійний робітник, — а чорт його зна і що”³⁶. Та, тим не менше, Драгоманов продовжував вести редакцію “Громади” доти, поки була фінансова підтримка, що і дало йому підстави говорити в листі до “Старої Громади” про те, що вказаний збірник та інші видання, здійснені ним у Женеві, були фактично єдиною україномовною політичною літературою, крім того “3/4 всього, що за останні 15 років писалось на “иностранных” мовах про Україну, було написано коли не мною, то з поводу моїх публікацій і по моїй ініціативі”³⁷.

Не вдаючись тут до оцінки цих публікацій, зазначимо, що й сам Драгоманов відчував необхідність існування різних позицій стосовно шляхів розвитку та перспектив українського руху і не вважав свої погляди за догму чи непогрішиму істину, підкреслюючи, що його система поглядів може чимось і не досконала, проте цілісна і, щоб заперечити її, потрібна інша система, хоча б і діаметрально протилежна: “Мені доси, — писав Драгоманов, — такої системи не противупо-

ставили. Мало того, уся практика моя за 12 років, коли я печатаю українофільські по одним, москвофільські по другим, статті, дає мені думку, що моя система вірна... Діло тут не в користі, чи шкоді моєї праці, а в вірності, чи в невірності того, як я розумію закон укр. історії і політики, і котрий закон я *volens-nolens* а мушу мати завше на примітці, коли що працюю, коли хочу, щоб він мене не роздавив. Я можу помилятись, — а думати інакше усе таки не можу, поки не покажуть мені іншого закону”³⁸. І тому, на нашу думку, проблеми, які постали перед українським рухом у другій половині XIX ст. і пізніше, полягають не у правильності чи хибності тих чи інших тверджень Драгоманова, а у тому, що упродовж тривалого часу в українському політичному русі не було іншого діяча такого інтелектуального рівня і такої широти поглядів, як він. А це, своєю чергою, призводило до того, що, не маючи достойного опонента, Драгоманов залишив поза увагою низку суттєвих моментів, які мали принципове значення, водночас відводячи значне місце моментам, непринциповим для розвитку політичного українства.

Однак одній людині, навіть геніальній, не під силу створення вчення чи теорії, які б могли дати вичерпну відповідь на всі суспільні запитання, що стоять на певному етапі перед суспільством, не кажучи вже про визначення перспектив розвитку на тривалий історичний період. Це прекрасно розумів сам мислитель, підкреслюючи, що “я багато віри в себе ніколи не мав, бо знаю свої невеликі сили. Одне тільки я також знав: *gutta carat lapidem* [крапля камінь точить. — *A. T.*] і працював як міг. Працюю і тепер, навіть може більше, ніж колись. Та тільки обставини звернулись так, що моя праця навіть не видна нікому”³⁹.

Праця Драгоманова не пропала даремно, але через обставини, про які вже йшлося вище, вона не принесла українському народові тієї користі, якої від неї можна було сподіватись і яку б вона, без сумніву, принесла, коли б справу Драгоманова хтось продовжив після його смерті у всій її цілісності та багатоаспектності. Але, на біду українського народу, у Драгоманова не тільки не було за життя опонентів та ідейних противників, рівних йому за інтелектом, освіченістю та глибиною думки, але й після смерті не знайшлося послідовників, які б могли продовжити справу мислителя в нових суспільно-історичних умовах, зберігши при цьому орієнтації Драгоманова на увесь український народ на всіх його етнічних землях, уміння осмислювати та адаптувати для потреб рідного народу досягнення передової світової думки, прагнення гармонійно поєднати інтереси людини, громади, нації, людства, постій-

но, за будь-яких умов і за будь-яких обставин, зберігати непохитними моральні засади. Послідовники Драгоманова, радше ті, хто називав себе такими, брали якусь одну думку мислителя, окремих аспектів його поглядів і, в міру своїх сил та свого розуміння, обертали ними для власних інтересів або пропущених крізь призму власних інтересів суспільства. І добре було, коли їхнє розуміння інтересів суспільства збігалось з об'єктивним. У такому разі погляди, викладені Драгомановим, поглиблювались, розвивались відповідно до нових історичних умов, збагачуючи українську правову та політичну думку. Якщо це розуміння не збігалось, то інтереси класу закривали інтереси нації та особи або нація ставилась понад усе, або інтереси особи оголошувались не тільки домінуючими, але й єдиними вартими уваги, ігноруючи той факт, що кожен індивід живе у суспільстві і входить до певних суспільних утворень. Це, своєю чергою, не могло призвести ні до чого іншого, як тільки до нових соціальних потрясінь та нових злигоднів для українського народу.

До всієї суспільно-політичної діяльності Драгоманова та його творчості повністю придатні слова одного з видатних борців за національне відродження чеського народу, одного з найбільших поетів Чехії Яна Неруди: "Досить розмов про націоналізм і патріотизм. Я ненавиджу тих, хто не бачить мети вищої, ніж бути патріотом, хто вважає, що вже нічого більше і неможливо зробити для свого народу. Ми стоїмо на такому рівні цивілізації, на якому патріотизм не є більше ніякою заслугою. Це дуже легкий обов'язок. Ні, тепер треба боротись за те, щоб дана нація була визнана іншими і щоб життя її було забезпечене. В цьому полягає мій космополітизм. Давайте наслідувати уроки інших націй і зіллєм в єдине ціле наші останні знання з тими, які набуті нами в національній колісці"⁴⁰.

Драгоманов прагнув вивести українську правову та політичну думку на європейський рівень розвитку, що, на його думку, дало б українському народові змогу успішного національного та соціального розвитку. При цьому в багатьох питаннях йому довелося починати з нуля, оскільки внаслідок історичних обставин розвиток української правової думки в XIX ст. дуже сповільнився, хоч у попередні століття вона мало в чому поступалась правовій думці цивілізованих європейських народів. Саме у подоланні цього відставання, в наближенні української правової думки до рівня європейської та світової правової думки, збагаченні її досягненнями останніх і полягає найбільша, на нашу думку, заслуга Драгоманова, значення його правової спадщини.

Підкреслюючи свій генетичний зв'язок зі всіма попередніми етапами розвитку української політичної і правової думки, Драгоманов мав більше на меті показати органічність та наступність у процесі її розвитку, ніж вказати на ті основи, під впливом яких відбувалось його становлення як політичного мислителя та теоретика права. Водночас, він заклав основи підходу до теоретичної спадщини попередніх поколінь, підходу, якому однаково чужі як ідеалізація минулого чи окремих історичних постатей так і огульне очорнення історії. У драгомановському підході органічно поєднані історичний аналіз, критичний підхід та вміння побачити все те позитивне, що можна і треба врахувати в нинішніх теоретичних розробках, та вміння не тільки зрозуміти недоліки та помилки минулого, але й причини їхньої появи та ті уроки, які необхідно зробити з цих помилок сучасним поколінням. Прикладом такого є оцінка, дана Драгомановим діяльності товариства "Об'єднаних Слов'ян". Беручи з їхньої програми все те позитивне і прогресивне, що в ній було, він, водночас, підкреслював, що у них, "незважаючи на українське походження більшої частини з них, не видно і сліду національної української самосвідомості. Ця прогалина в ідеях О. Слов'ян була однією з головних причин їх слабкості і сумного трагізму їх загибелі"⁴¹.

Драгоманов збагатив і підняв на якісно новий рівень не тільки українську правову думку, а й мав вирішальний вплив на формування розуміння демократичних інститутів у правовій думці сусідніх народів. Так, відомий російський політичний діяч та теоретик конституціоналізму П. Струве писав, що Драгоманов був першим, хто дав "російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко і чітко з'ясував російському суспільству смисл і значення конституційного порядку і, особливо, прав особи"⁴².

У своїх працях Драгоманов підкреслював те велике значення, яке мають для суспільства держава, закон, правопорядок. У той час, коли поширювались погляди на державу як на знаряддя експлуатації, закон як волю якогось класу, які потрібно знищити у процесі революційної боротьби, мислитель проповідував принципи панування права та верховенства закону, підкреслюючи необхідність розуміння, що "усяка палиця має два кінці і вона може повернутись і проти того, хто тепер нею володіє, тоді як свобода, закон може, як ще зазначив один знаменитий афінянин, захистити кожну людину, навіть і в той час, "коли вона виявиться в становищі слабшого"⁴³. Хтозна, як би повернулася історія, коли б лідери більшовицької партії замислились заздалегідь

над тим, що жертвами терору і беззаконня, розв'язаного ними, у кінцевому підсумку, стануть вони самі?!

Саме тому в уже не раз згадуваній програмі “Вільна Спілка” Драгоманов виступав не з класовими чи соціальними підходами, а підкреслював, що прагнути соціального прогресу, домогатись того, щоб стати на одному рівні зі всіма розвинутими цивілізованими державами, повинні представники всіх верств і класів. І створюватись таке політичне об'єднання повинно “зі всіх теперішніх класів населення”⁴⁴. Бо, і в цьому Драгоманов був твердо переконаний, “який би не був початок держав, які б не були їх неправди, — а все таки державні інституції стали тепер акумуляторами і колективної думки і волі, котра мусить же по крайній мірі касувати неправду, коли вона визнана за таку, більшістю хоч найбільш освічених людей, коли не всієї державної людности”⁴⁵.

Ці та інші погляди Драгоманова на правові проблеми, розробка ним ряду інститутів права дає підстави стверджувати, що Драгоманов є фундатором новітньої української правової думки. Саме Драгоманов “українське питання, справу життя й будучности українського народу визволив з пересудів етнографії та пут назадництва, а поставив з одного боку на політичний ґрунт, а з другого, зв'язав її з всесвітнім поступом і демократією”⁴⁶. І завершуючи висвітлення значення правової спадщини мислителя для української правової думки, його впливу на подальший її розвиток, видається можливим навести слова Василя Стефаника, сказані ним на перших роковинах смерті Драгоманова, додавши від себе, що сказане повною мірою стосується і правової думки: “Рідко серед котрої нації найдеться такий всесторонній діяч, як Мих. Д-в серед нашої. Він служив нашому народові не тільки науковими працями; він уймив своїм великим талантом усі нитки нашого життя і довів, що думки русько-укр. суспільности в справах національно-політичних, культурних і соціальних стали далеко не такі, як були перед його виступленням. Він врешті яко один з найбільших європейських публіцистів змусив Європу пізнати Русь-Україну”⁴⁷.

Але творча спадщина Драгоманова становить сьогодні не тільки історичний інтерес. В умовах, коли українська державність стала реальністю, коли український народ, не без труднощів, але, тим не менш, доволі успішно будує свою державу на тривкому фундаменті демократії, законності, поваги до прав та свобод людини, правові погляди Драгоманова знаходять своє реальне втілення у суспільно-політичній практиці. Вперше творча спадщина мислителя стає доступ-

ною для широкого українського читача, з'являється змога вивчення його поглядів не в рамках прокрустового ложа марксистсько-ленінської методології та без подвійного цензурного тиску. Можна повністю погодитись з одним із перших біографів Драгоманова Д. Заславським, який писав: "Багато, звичайно, устаріло в статтях Драгоманова. Але ще більше зберегло не тільки велику історичну цінність, але й життєвість для сучасних питань та інтересів. Драгоманова треба не тільки вивчати — у нього можна ще вчитися. До цих пір його не стільки вивчали, скільки ним користувались — кожний для своєї мети" ⁴⁸.

І тому сьогодні, коли, за рідкісним винятком, всі політичні партії та рухи в Україні, всі реалістично настроєні політики прагнуть побудови демократичної, правової України, правова спадщина Драгоманова набуває особливої актуальності, а її практичне, державотворче осмислення та використання може послужити однією з тих основ, які стануть ідейним і теоретичним фундаментом для створення стабільної, демократичної, розвинутої національної правової системи в Україні.

ПРИМІТКИ

ВСТУП

¹ *Сокурєнко В. Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов, 1966. С.10.

РОЗДІЛ I

¹ *Франко І. Я.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вісник [далі - ЛНВ]. 1906. Т.35. С.226-227.

² *Олена Пчілка.* Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. К., 1926. Кн.3-4. С.40.

³ *Драгоманов М. П.* Переписка. Т.1 [єдиний, який вийшов під такою назвою. - Т.А.]. Львів, 1901. С.159.

⁴ *Олена Пчілка.* Спогади про Михайла Драгоманова... С.43, 45.

⁵ *Драгоманов М. П.* Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці [далі - ЛПП]: В 2 т. К., 1970. Т.1. С.450-451.

⁶ *Драгоманов М. П.* Автобіографіческие заметки. Автограф Центрального державного історичного архіву України у Львові [далі - ЦДІА України у Львові]. Ф.633, оп.2, спр.90, арк.3.

⁷ Там само. Арк.1.

⁸ *Олена Пчілка.* Спогади про Михайла Драгоманова... С.55.

⁹ Там само. С.53.

¹⁰ Там само. С.59.

¹¹ *Бужинський М.* До гімназійних літ М. П. Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О. Пчілки) // Україна. К., 1926. Кн.3-4. С.69.

¹² *Драгоманов М. П.* Австро-руські спомини (1867-1877) // ЛПП. К., 1970. Т.2. С.153.

¹³ Там само.

¹⁴ *Олена Пчілка.* Спогади про Михайла Драгоманова... С.49.

¹⁵ *Драгоманов М. П.* Автобіографіческие заметки... Арк.1.

¹⁶ Там само. Арк.2.

¹⁷ Інститут літератури ім.Т. Г. Шевченка АН України. Відділ рукописів. Ф. 26, од.зб.156.

¹⁸ ЦДІА України у Львові. Ф. 146, оп.4, од.зб.3687, арк.57.

¹⁹ Інститут літератури ім.Т. Г.Шевченка АН України. Відділ рукописів. Ф. 26, од.зб.162.

²⁰ *Драгоманов М. П.* Два учителі. Спомини // Вибране. К., 1991. С.594.

²¹ Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка АН України. Відділ рукописів. Ф. 26, од.зб.156.

²² *Айзеншток І.* З юнацьких літ М. Драгоманова // Україна. К., 1929. Кн.33. С.64.

²³ *Драгоманов М. П.* Два учителі... С.595.

- ²⁴ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. Відділ рукописів. Ф. 26, од.зб.163.
- ²⁵ Драгоманов М. П. Два учителі... С.589.
- ²⁶ Драгоманов М. П. Темнота // Громада. Український збірник. Женева. 1878. N 2. С.134.
- ²⁷ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини... С.156.
- ²⁸ Драгоманов М. П. Темнота... С.134.
- ²⁹ Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым. К., 1861. С. XIV-XVI.
- ³⁰ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.8.
- ³¹ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини... С.158.
- ³² Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.9.
- ³³ Там само. Арк.11.
- ³⁴ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини... С.160.
- ³⁵ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.12.
- ³⁶ Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших. 1887-1895 / Видав Іван Франко. Львів, 1908. С.45.
- ³⁷ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.15.
- ³⁸ Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // ЛНВ. Львів, 1923. Кн.3. С.258.
- ³⁹ Шамрай С. Уривок споминів Ол. Русова про М. П. Драгоманова // Україна. К., 1926. Кн.2-3. С.99.
- ⁴⁰ Драгоманов М. П. Император Тиберий // Университетские известия. К., 1864. N 1. С.33.
- ⁴¹ Ліндфорс С. Дещо зі спогадів за М. П. Драгоманова // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. К., 1926. Кн.7-8. С.399.
- ⁴² Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.13.
- ⁴³ Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ. К., 1928. Кн.3. С.71.
- ⁴⁴ Добровольський П. До первісної ідеології М. П. Драгоманова [Дам - лист до М. М. Шульженка] // Записки історико-філологічного відділу УАН. С.394-396.
- ⁴⁵ Кістяківський М. Михайло Драгоманов у Флоренції // За сто літ. К., 1928. Кн.2. С.178.
- ⁴⁶ Лист до М. М. Шульженка... С.397.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.20.
- ⁴⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871-1877 / Зладив М. Павлик. Львів, 1910. С.77.
- ⁵⁰ Лист до М. М. Шульженка... С.398.
- ⁵¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.40.
- ⁵² Кістяківський М. Михайло Драгоманов у Флоренції... С.183.
- ⁵³ Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким... С.257.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.25-26.

- ⁵⁶ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини... С.191 і далі.
- ⁵⁷ Ліндфорс С. Дещо зі спогадів за М. П. Драгоманова... С.399-400.
- ⁵⁸ З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (з його посмертних паперів) // Записки НТШ. Львів, 1913. Т.116. Кн.IV. С.184.
- ⁵⁹ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини... С.214; Автобиографические заметки... Арк.31.
- ⁶⁰ Громада. Український збірник / Впорядкований Михайлом Драгомановим. Женева, 1878. N 2. С.8.
- ⁶¹ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини... С.217-219.
- ⁶² Там само. С.255.
- ⁶³ Там само. С.260.
- ⁶⁴ Там само. С.245.
- ⁶⁵ Цит. за: Міяковський В. Звільнення Драгоманова з київського університету // Україна. К., 1926. Кн.2-3. С.95-96.
- ⁶⁶ Субтельний О. Україна. Історія. К., 1991. С.251-252.
- ⁶⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.329.
- ⁶⁸ Міяковський В. Звільнення Драгоманова з київського університету... С.96.
- ⁶⁹ Архів Михайла Драгоманова. Т.1. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895) // Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1937. Т.37. С.166.
- ⁷⁰ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.35.
- ⁷¹ Грушевський М. С. Місія Драгоманова // Україна. К., 1926. Кн.2-3. С.3.
- ⁷² Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе. Вена, 1876. С.5.
- ⁷³ Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Відень, 1922. С.59.
- ⁷⁴ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. К., 1964. С.97.
- ⁷⁵ Драгоманов М. Література українська проскрибована рядом російським / Пер. з фр. Львів, 1878. С.14.
- ⁷⁶ ЦДІА України у Львові. Ф.663, оп.1, спр.154, арк.496.
- ⁷⁷ Там само. Оп.2, спр.45, арк.1-2.
- ⁷⁸ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.35.
- ⁷⁹ Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху... С.64.
- ⁸⁰ Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна... С.86.
- ⁸¹ Франко І. Я. Доктор Остап Терлецький // Записки НТШ. Львів, 1902. Т.50. Кн.6. С.45.
- ⁸² Чернівецький обласний державний архів. Ф.3, оп.1, спр.4568, арк.1-34; Львівський обласний державний архів. Ф.350, оп.1, спр. 2356, арк.1-52; Ф.350, оп.1, спр.2352, арк.4; Ф.350, оп.1, спр.2426, арк.6; Ф.350, оп.1 спр.2396, арк.35-126; Ф.350, оп.1, спр.2702, арк.23; ЦДІА України у Львові. Ф.146, оп.7, спр.4397, арк.6-12; Ф.146, оп.7, спр.4395, арк.4-7; Ф.146, оп.7, спр.4733, арк.61-76; Ф.146, оп.4, т.2, спр.3687, арк.1-128.
- ⁸³ Драгоманов М. П. Автобиографические заметки... Арк.36-37.
- ⁸⁴ Драгоманов М. П. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю "Нового времени". Женева, 1876. С.8.

- ⁸⁵ Драгоманов М. П. До чего доводились? Женева, 1878. С.12.
- ⁸⁶ Драгоманов М. П. Турки внутренние и внешние... С.19.
- ⁸⁷ Архів Михайла Драгоманова... С.80.
- ⁸⁸ Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886. Видав Іван Франко. Львів, 1906. С.133.
- ⁸⁹ Драгоманов М.П. Автобіографічні замітки... С.37-39.
- ⁹⁰ Вольное Слово. Женева, 1881. N 1. С.1.
- ⁹¹ "Вольный Союз" - "Вільна Спілка": Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. Женева, 1884.
- ⁹² Драгоманов М. Листи до Ів.Франка і інших. 1887-1895... С.9.
- ⁹³ Кистяковский Б. Драгоманов, его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М. П. Политические сочинения. Париж, 1905. Т.1. С.9-77.
- ⁹⁴ Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.155.
- ⁹⁵ Громада... С.27.
- ⁹⁶ Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.158.
- ⁹⁷ Там само. С.157.
- ⁹⁸ Там само. С.218.
- ⁹⁹ Матеріали для культурної й громадської історії Західної Укр-раїни. Т.1. Листування І. Франка і М. Драгоманова. К., 1928. С.194.
- ¹⁰⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. / Упор. Тарас Гунчак та Роман Сольчаник. К., 1983. Т.1. С.9.
- ¹⁰¹ Щоденник М.Драгоманова. Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника АН України. Оп 731. С.6.
- ¹⁰² Детальніше про внесок М. Драгоманова у розвиток науки та освіти в Болгарії див.: Атанасов В. Вшанування Михайла Драгоманова в Болгарії // Жовтень. 1972. N 3; Його ж; Михайло Драгоманов і Софійський університет // Всесвіт. 1962. N 12; Дергаль П. Я. Про бібліотеку М. Драгоманова в Софії // Радянське літературознавство. 1989. N 3.
- ¹⁰³ Степняк С. Проект Русской конституции. Лондон, 1895; Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии. К., 1906.

Р О З Д І Л І І

- ¹ Гегель. Философия истории // Сочинения. М.; Л., 1935. Т.8. С.19.
- ² Логанов И. И. Свобода личности. М., 1980. С.44-45.
- ³ Нерсесянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли // Права человека в истории человечества и в современном мире. М., 1989. С.21-22.
- ⁴ Сабо И. Идеологическая борьба и права человека. М. С.17; Михайловский Н. К., Овсяк А. М., Ныторко Ю. И., Бутейко А. Д. Права человека и современный мир. К., 1980. С.67-68.
- ⁵ ЦДІА України у Львові. Ф.633, оп.2, арк.37.
- ⁶ Гроций Г. О праве войны и мира. М., 1956. С.74.

- ⁷ Международные организации системы ООН: Справочник. М., 1990. С. 12.
- ⁸ Кирило-Мефодіївське товариство: Документи і матеріали: В 3 т. К., 1990. Т.1. С.150-172, 264 та ін.
- ⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті... С.207-375.
- ¹⁰ Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 1-ша: 1944-1945 // Літопис УПА. Т.8. Торонто, 1980. С.34-38.
- ¹¹ Архів Михайла Драгоманова... С.246.
- ¹² Драгоманов М. П. О состоянии женщины в первом веке Римской империи // Университетские известия. К., 1864. N 5. С.38.
- ¹³ Драгоманов М. П. Старі хартії вольности. Львів, 1895.
- ¹⁴ Франко І. Я. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова... С.237.
- ¹⁵ Rudnytsky I. L. Drahomanov as a political theorist. Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. N. Y., 1952. P.73.
- ¹⁶ Драгоманов М. П. Передне слово до "Громади" 1878 р. // Вибране. К., 1991. С.296.
- ¹⁷ Там само. С.298-299.
- ¹⁸ Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит // Университетские известия. К., 1869. N2. С.35.
- ¹⁹ Там само. С.36.
- ²⁰ Там само. С.32.
- ²¹ Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.191.
- ²² Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших. 1887-1895... С.6.
- ²³ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.152-153.
- ²⁴ Драгоманов М. П. Автобіографіческие заметки... Арк.17.
- ²⁵ Драгоманов М. П. Передне слово до "Громади"... С.293.
- ²⁶ Права людини. Міжнародні договори України: Декларації, документи. К., 1992. С.25, 37.[Далі — Права людини]
- ²⁷ Права человека: Сборник международных документов / Сост. Л. Н. Шестов. М., 1990. С.9.[Далі — Права человека]
- ²⁸ Драгоманов М. П. Передне слово до "Громади"... С.293.
- ²⁹ "Вільна Спілка"- "Вольный Союз": Спроба української політико-соціальної програми / Збір і пояснення М. Драгоманова. С.125 даного видання [Далі — «Вільна Спілка»].
- ³⁰ Драгоманов М. П. Передне слово до "Громади"... С.305.
- ³¹ Там само. С.323.
- ³² Бернштейн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922. С.156.
- ³³ Драгоманов М. П. Листи до Ів.Франка і інших. 1882-1886... С.174.
- ³⁴ Архів Михайла Драгоманова... С.41.
- ³⁵ Драгоманів-Шциманова Л.М. Зі споминів про М. Драгоманова // Дзвін. 1991. N 10. С.138.
- ³⁶ Драгоманов М. П. Передне слово до "Громади"... С.325.
- ³⁷ Там само. С.324.

- ³⁸ Там само. С.325.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. С.324.
- ⁴¹ Письмо Н. И. Костомарова к издателю "Колокола" / С предисловием М. Драгоманова. Женева, 1885. С.VIII.
- ⁴² Собрание политических сочинений М. Драгоманова. Париж, 1905. Т.2. С.30.
- ⁴³ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. Вибране. К., 1991. С.469.
- ⁴⁴ Архів Михайла Драгоманова... С.246.
- ⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Из Драгомановських студій // Між історією й політикою. Сучасність. Мюнхен, 1973. С.112-113.
- ⁴⁶ Відповідь М. Драгоманова на ювілейне привітання 16.XII.1894 // Драгоманов М. П. Вибрані твори. Прага; Нью-Йорк, 1937. С.92.
- ⁴⁷ Собрание политических сочинений М. Драгоманова... Т.2. С.287.
- ⁴⁸ Драгоманов М. П. Вниманию социалистов-эмигрантов из России. Женева, 1880. С.2.
- ⁴⁹ Драгоманов М. П. "Народная воля" о централизации революционной борьбы в России. Отдельный оттиск из "Вольного Слова". N 37-38. Женева, 1882. С.6-7.
- ⁵⁰ Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.83.
- ⁵¹ Драгоманов М. П. Передне слово ... С.322.
- ⁵² Права человека... С.7.
- ⁵³ Детальніше див.: Сокурєнко В. Г., Савицька А. М. Право. Свобода. Равенство. Львов, 1981.
- ⁵⁴ Собрание политических сочинений М. Драгоманова... Т.1. С.329.
- ⁵⁵ Права людини... С.39.
- ⁵⁶ Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991. С.60.
- ⁵⁷ "Вільна Спілка"... С.125.
- ⁵⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті... С.376.
- ⁵⁹ Мюллерсон Р. А. Права человека... С.64.
- ⁶⁰ "Вільна Спілка"... С.134.
- ⁶¹ Драгоманов М. П. Л. Н. Толстой. Царство Божіє всередині нас, или христіанство не как мистическое учение, а как новое жизнепонимание. Коломия, 1894. С.25.
- ⁶² Вольное слово. Женева, 1881. N 17. С.2.
- ⁶³ Драгоманов М. П. О состоянии женщины в первом веке Римской империи... С.38.
- ⁶⁴ Драгоманов М. П. Третій лист Українця до редакції "Друга" // Листи до Ів. Франка і інших. 1887-1895... С.345.
- ⁶⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т.6. Чернівці, 1910. С.151-152.
- ⁶⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською. Львів, 1905. С.14-15.
- ⁶⁷ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887-1895... С.344.
- ⁶⁸ Драгоманов М. П. Вибрані твори... С.148.

- ⁶⁹ "Вільна Спілка"... С.125-126.
- ⁷⁰ *Кречетников А.* Жизнь за решеткой. М., 1992. С.6.
- ⁷¹ *Мюллерсон Р.А.* Права человека... С.70-71.
- ⁷² "Вільна Спілка"... С.125-126.
- ⁷³ Громада... С.11.
- ⁷⁴ "Вільна Спілка"... С.126.
- ⁷⁵ Собрание политических сочинений М. Драгоманова. Т.2. С.872.
- ⁷⁶ *Драгоманов М. П.* Соловья баснями не кормят // Собрание политических сочинений... Т.2. С.258-259.
- ⁷⁷ "Вільна Спілка"... С.127.
- ⁷⁸ Там само. С.126.
- ⁷⁹ Собрание политических сочинений М. Драгоманова. Т.2. С.868.
- ⁸⁰ "Вільна Спілка"... С.126.
- ⁸¹ *Драгоманов М. П.* Передне слово до "Громади"... С.296.
- ⁸² *Драгоманов М. П.* Внутреннее рабство и война за освобождение. Женева; Бале; Леон, 1877. С.29.
- ⁸³ *Драгоманов М. П.* К общественному мнению всех цивилизованных народов. // Собр. полит. сочинений. К., 1906. Т.2. С.254.
- ⁸⁴ *Драгоманов М. П.* Тираноубийство в России и поведение западной Европы // Собр. полит. сочинений... С.361.
- ⁸⁵ *Драгоманов М. П.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит... С.23.
- ⁸⁶ *Сокуренько В. Г.* Демократические учения о государстве... С.95.
- ⁸⁷ Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН України. Відділ рукописів. Ф.26, од.зб.162.
- ⁸⁸ *Дорошенко В.* Михайло Драгоманов і його думки про релігійні та церковні справи // Віра і наука. Коломия, 1926. №6; *Його ж:* Михайло Драгоманів про церковно-релігійні справи // Сучасність. Мюнхен, 1962. №8; *Лукеренко В. Л.* Світогляд М. П. Драгоманова. К., 1965; *Новодворський І.* Драгоманів і інші клерикали. Виявлення клерикальних нападів проти Драгоманова // Громадський голос. Львів, 1936. №7 та ін.
- ⁸⁹ *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887-1895... С.420.
- ⁹⁰ *Драгоманов М. П.* Л. Н. Толстой... С.19.
- ⁹¹ *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка. Хронологія життя і творчості. УВАН. Нью-Йорк, 1970. С.323.
- ⁹² Переписка Михайла Драгоманова з М. Павликом. Чернівці, 1911. Т.7. С.55.
- ⁹³ Цит. за: Переписка Михайла Драгоманова з М. Павликом. Чернівці, 1910. Т.11. С.80-81.
- ⁹⁴ *Возняк М.* До історії місії Драгоманова // Україна. К., 1929. Кн.32. С.70.
- ⁹⁵ Собрание политических сочинений. Париж, 1906. Т.2. С.51-52.
- ⁹⁶ *Драгоманов М. П.* Віра а громадські справи // Хлібороб. Коломия, 1892. Ч.16. С.120-121.
- ⁹⁷ *Драгоманов М. П.* Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.75.
- ⁹⁸ Громада... С.137-138.
- ⁹⁹ Там само. С.129.

- ¹⁰⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.54.
- ¹⁰¹ Громада... С.10.
- ¹⁰² *Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. Прага, 1937.* С.11.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Переписка Михайла Драгоманова з М. Павликом. Чернівці. Т.7. (1892-1893). С.33.
- ¹⁰⁵ *Драгоманов М. П.* Віра а громадські справи... С.10-11.
- ¹⁰⁶ "Вільна Спілка"... С.126-127.
- ¹⁰⁷ *Драгоманов М. П.* Віра а громадські справи... С.12.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ *Драгоманов М. П.* Внутреннее рабство и война за освобождение... С.12.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ *Драгоманов М. П.* Старые нужды перед новым царем // Собр. полит. соч. Париж, 1906. Т.2. С.871.
- ¹¹² *Драгоманов М. П.* Император Тиберий... С.35.
- ¹¹³ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.260.
- ¹¹⁴ *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887-1895... С.10-11.
- ¹¹⁵ "Вільна Спілка"... С.126.
- ¹¹⁶ Права людини... С.21.
- ¹¹⁷ Там само. С.46.
- ¹¹⁸ "Вільна Спілка"... С.126.
- ¹¹⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.30.
- ¹²⁰ Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським... С.217.
- ¹²¹ "Вільна Спілка"... С.127.
- ¹²² *Драгоманов М. П.* К вопросу об "оскудении" литературы // Собр. полит. соч. Париж, 1906. Т.2. С.1-2.
- ¹²³ "Вільна Спілка"... С.127.
- ¹²⁴ З питання федералізму у поглядах Михайла Драгоманова див.: *Сокуренко В. Г.* Демократические учения...: Дис. ... д-ра юрид. наук. Л., 1967.
- ¹²⁵ *Драгоманов М. П.* Вибрані твори... С.148.
- ¹²⁶ *Драгоманов М. П.* Внутреннее рабство и война за освобождение... С.29.
- ¹²⁷ Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю / С предисловием М. Драгоманова. Издание редакции украинского сборника "Громада". Женева, 1880. С.VI.
- ¹²⁸ *Драгоманов М. П.* До чого доводивсь?.. С.22.
- ¹²⁹ Переписка Михайла Драгоманова з М.Павликом. Чернівці, 1911. Т.7. С.3.
- ¹³⁰ *Драгоманов М. П.* Переписка. Т.1... С.22-23.
- ¹³¹ *Драгоманов М. П.* Австро-руські спомини... С.284.
- ¹³² *Дорошкевич О.* Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна... С.70.
- ¹³³ Громада... С.142.
- ¹³⁴ Rudnytsky L. Ivan. Drahomanov as a political theorist... P.90.
- ¹³⁵ "Вільна Спілка"... С.132.
- ¹³⁶ Там само.

- ¹³⁷ Там само.
- ¹³⁸ Громада... С.121.
- ¹³⁹ Там само. С.122.
- ¹⁴⁰ Драгоманов М. П. Темнота... С.120.
- ¹⁴¹ Драгоманов М. П. Оповіді і замітки // Громада. Український збірник. Женева, 1879. N 4. С.313.
- ¹⁴² Там само. С.123.
- ¹⁴³ Драгоманов М. П. Темнота... С.136.
- ¹⁴⁴ "Вільна Спілка"... С.16.
- ¹⁴⁵ Драгоманов М. П. Внутреннее рабство и война за освобождение... С.29.
- ¹⁴⁶ Драгоманов М. П. Вибрані твори... С.148.
- ¹⁴⁷ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини... С.219.
- ¹⁴⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.13.
- ¹⁴⁹ Там само. С.11.
- ¹⁵⁰ Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою... С.109.

РОЗДІЛ III

- ¹ Акт проголошення незалежності України // Голос України. 1991. 27 серп.
- ² Охримович С. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Л.; К., 1922. С.8.
- ³ Видатний син України // Радянська Україна. 1991. 12 верес.
- ⁴ "Вільна Спілка"... С.8.
- ⁵ Драгоманов М. П. К вопросу о национальностях в России // Собр. полит. соч. Париж, 1906. Т.2. С.866.
- ⁶ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу... С.540.
- ⁷ Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. К., 1991. С.341.
- ⁸ Драгоманов М. П. Терроризм и свобода. Муравьи и корова. Ответ на ответ "Голоса". Женева, 1880. С.9.
- ⁹ Грушевський М. С. Місія Драгоманова // Україна. 1926. Кн.2-3. С.4.
- ¹⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.262.
- ¹¹ Драгоманов М. П. Листи до ів. Франка і інших. 1882-1886... С.157.
- ¹² Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років. Харків; Київ, 1930. С.225-226.
- ¹³ Архів Михайла Драгоманова... С.41.
- ¹⁴ Там само. С.169.
- ¹⁵ Там само. С.170.
- ¹⁶ "Вільна Спілка"... С.133.
- ¹⁷ Там само. С.127.
- ¹⁸ Драгоманов М. П. Л. Н. Толстой... С.26.
- ¹⁹ Драгоманов М. П. Восточная политика Германии // Политические сочинения. М., 1908. С.36.
- ²⁰ Там само. С.12.
- ²¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії.

- Інсбрук, 1960. С.23-24.
- ²² *Томашиєвський С.* Історик. Політик. Публіцист. Львів, б/р. С.64-65.
- ²³ *Драгоманов М. П.* Передне слово до "Громади"... С.289.
- ²⁴ Там само. С.293.
- ²⁵ *Струве П.* Памяти Михайла Петровича Драгоманова // Освобождение. Париж. 21 июня 1905. N 72. С.364.
- ²⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським... С.261.
- ²⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою... С.114-115.
- ²⁸ *Заславський Д. М. П.* Драгоманов (К истории украинского национализма). М., 1934. С.229.
- ²⁹ *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887-1895... С.296.
- ³⁰ *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова та Мих. Павлика. Михайло Драгоманов і його ролія в розвою України. Львів, 1907; *Його ж:* Михайло Драгоманов як політик. Львів, 1911.
- ³¹ *Дорошенко В.* Півтораєта літ української політичної думки. Відень, 1914. С.6.
- ³² *Черкезов В.* Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социа- листами. Женева, 1882. С.8.
- ³³ *Формы национального движения в современных государствах. Австро- Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелинского.* СПб., 1910. С.313-314.
- ³⁴ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби... С.248-249.
- ³⁵ *Драгоманов М. П.* Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.173.
- ³⁶ Архів Драгоманова... С.171.
- ³⁷ *Драгоманов М. П.* Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.161.
- ³⁸ Архів Михайла Драгоманова... С.246.
- ³⁹ *Драгоманов М. П.* Листи до Ів. Франка і інших. 1882-1886... С.147.
- ⁴⁰ Цит. за журналом "Украинская жизнь". М., 1912. N 10. С.13.
- ⁴¹ Письмо Н. И. Костомарова к издателю "Колокола"... С.VI.
- ⁴² *Струве П.* Памяти Михайла Петровича Драгоманова... С.364.
- ⁴³ *Драгоманов М. П.* Ничего не значащие изменения // Собр. полит. соч. Париж, 1906. Т.2. С.446.
- ⁴⁴ "Вільна Спілка"... С.133.
- ⁴⁵ *Драгоманов М. П.* Л. Н. Толстой... С.22.
- ⁴⁶ *Левинський В.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. К., 1914. С.25.
- ⁴⁷ *Драгоманов М. П.* Вибрані твори... С.XII.
- ⁴⁸ *Заславський Д. М. П.* Драгоманов. К., 1924. С.5.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5	
РОЗДІЛ І.		
ПРАВОЗАХИСНИК		
1. Спадкоємець вольностей козацьких	7	
2. Розриваючи кайдани.....	13	
3. Далеко від батьківщини.....	28	
РОЗДІЛ ІІ.		
МИСЛИТЕЛЬ		
1. Пошук шляхів до свободи.....	41	
2. Свобода народу - свобода людини.....	49	
3. Людина має право.....	59	
4. Громадянські права і свободи.....	67	
5. Людина і держава.....	70	
6. Політичне і соціальне - два аспекти однієї проблеми.....	81	
РОЗДІЛ ІІІ.		
ГРЯДУЩИМ ПОКОЛІННЯМ		88
ДОДАТОК.		
"Вільна Спілка"- "Вольный Союз": Спроба української політико-соціальної програми / Збір і пояснення М. Драгоманова.....		121